

# איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדע המדינה

יוני 2026, תמוז התשפ"ו | גליון 9



# איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדעי המדינה

# מערכת כתב העת

## עורכים ראשיים

אביתר סלע  
רואי שין גוטמן

## עורכים ועורכות

מאיה גל  
דונא גנאים  
אביגיל זך  
חנוך יעקב יהודה  
אביגיל סבן  
יעל רויטרשטיין  
מנחם שטיינברוך

## עיצוב כריכה ולוגו

מיתר לובוצקי-אביאור

## תודות

תחילה, ברצוננו להודות לתוכנית פכ"מ באוניברסיטה העברית על התמיכה המתמשכת בהפקת כתב העת.

תודה גדולה גם למרכז ברגמן לעיון פילוסופי, וכן למחלקה לכלכלה ע"ש משפחת בוגן. תמיכתם הנדיבה אפשרה להוציא לאור גיליון זה, הן במהדורה דיגיטלית והן במהדורה מודפסת. אנחנו מודים ושמחים על השותפות עימכם בפרויקט חשוב זה.

צוות העורכים והעורכות המוכשר שלנו עבד בנחישות על עריכת המאמרים הרבים לקראת השקת הגיליון. השקעתם המקצועית ניכרת בכל מאמר המופיע לפניכם ואנחנו רוצים להודות להם על עבודתם המסורה. בנוסף, אנחנו רוצים גם להודות לצוות העורכים על חלקו בשלל משימות תשתית ולוגיסטיקה שבלעדיהן לא היה ניתן להוציא לאור גיליון זה.

לבסוף, כבוד לנו להודות לכותבים ולכותבות, שעמלו רבות על מנת לעבד את רעיונותיהם לכדי מאמרים ראויים לפרסום, ולכלל הסטודנטים והסטודנטיות שהגישו מאמרים לגיליון. על אף שלא כל מאמר שהוגש התקבל, נהנינו לקרוא את כלל הטקסטים, ולהיחשף לרעיונותיכם.



## תוכן עניינים

מאמר מערכת   איך מרגיש צדק?	7
ריאיון   רפובליקת האהבה: ריאיון עם פרופ' מרתה נוסבאום על מחשבה מדינית באופרה   חנוך יעקב יהודה ונועה יזבל	13
צדק תחת אילוץ: בין דימוי הכוח של סימון וייל לבין שאיפה לצדק בעולם לא-אידיאלי   גאיה לונדון-זולטי	25
הבא להורגך: על מוסר המלחמה בלחימה בטרור   נועה לאה מאיר	42
עייפות כרונית: למה סנקציות הן רק כלי משלים לשינוי מדיניות   שחר ציטרון	55
מהאדם הכלכלי לאדם האנושי: התפתחות הכלכלה ההתנהגותית ויישומה במדיניות ציבורית   שקד אוחיון	73
אחד העם פינת דובנוב: על ציונות, רוח ותרבות   דור בן אבי	91
סולידריות מקומית: הדרך לתיקון החברה או סתירה פנימית?   אלון צרויה	107
מאמר אורח   על מגבלות קוגניטיביות בחשיבה אסטרטגית   ד"ר ורד קורץ דוד	121



## מאמר מערכת | איך מרגיש צדק?

מימי הפוליס של יוון העתיקה ועד לעת המודרנית, מנסים הוגים והוגות לפענח את מקומו הראוי של הרגש בניהולה וכינונה של מדינה צודקת. האם על המדינה להיות מעוז האחוה והרגש הסולידרי, או שמא הצדק ימצא במדינה שכמוה כמבצר הרציונליות? היוונים, מכל מקום, ייחסו לרגש חשיבות לא מבוטלת בדיוניהם אודות המדינה הצודקת. אריסטו, לדוגמה, רואה ברגש הידידות (*philia*) מן המעלות המשמעותיות ביותר עבור האדם, כזו שאף מסוגלת להיות ה"דבק" שמחבר יחדיו אנשים רבים לכדי מדינה (*polis*) ומשמר אותה (*Nicomachean Ethics 1155a*). הוא מזהה את הידידות עם החיפוש אחר חיים חברתיים משותפים, שהם בעיניו מענייניה הראשיים של המדינה (*Aristotle, Politics 1280b29*).

בעוד גישתו של התלמיד למאפיינים המכוננים של המדינה שונה במקרים רבים מזו של מורהו, גם אפלטון רואה ברגש המשותף של אזרחי המדינה כהכרחי עבור קיומה התקין ואחדותה (*Republic 462b*). עם זאת, הוא מזהיר מהשפעותיהם הבלתי-מרוסנים של התאוות והרגשות על האדם, כשאלה אינם נמשלים במידה המתאימה על ידי התבונה. היכנעות לתאוות אלו, הוא יטען, מביאות אדם לרכוש אופי עריצי וכוחני (*Plato, Republic 571a-571b*), ומשפיעות על צורת המשטר כולו (*Plato, Republic 562c*). הרגשות והתאוות אצל אפלטון ואריסטו משחקים תפקיד מכריע ביכולתה של המדינה לקום, להתערער ואף להתפרק. אם כך, האם צריך לזנוח אותם כליל? לשלוט בהם? או שמא בכלל

להתמסר אליהם? כיצד רגשות או היעדרם משפיעים על מרקם  
הקהילה הפוליטית, ועל יכולתה להגיע לצדק?

---

המאמרים שמופיעים לאורך הגיליון עוסקים ברבות מאותן  
השאלות, ופוסעים הלך ושוב על הקו שמחבר ומפריד בין הרגש  
לבין הרציונליות, בין המדינה הצודקת לבין המדינה כפי שהיא  
קיימת בעולמנו. בראיון שקיימו עמה **חנוך יעקב יהודה ונועה**  
**יובל** על ספרה החדש, *The Republic of Love*, עוסקת הפילוסופית  
**מרתה נוסבאום** בהיבטים הפוליטיים הענפים המצויים ביצירות  
האופרה של מוצרט וכן בהתפתחויותיהם אצל מלחינים מאוחרים  
יותר. בראיון צוללת נוסבאום לקשר המורכב בין רציונליות לרגש,  
על כוחה של המוזיקה לחצות גבולות פוליטיים ועל הרלוונטיות  
של האופרה בפרט והאמנות בכלל לחיינו בתקופה הנוטה לעתים  
לרדידות.

מאמרה של **גאיה לונדון-זולטי** מסתכל על יחסים אלו בין צדק  
לבין רגש דרך הגותה של סימון וייל, שרואה בצדק כאפשרי רק אם  
החזק מסכים מתוך "שיגעון אהבה" לוותר על כוחו. לונדון-זולטי  
מקבלת את ניתוחה של וייל ביחס לאופיו הארעי של הכוח, אך  
טוענת כי הפתרון הצודק שהיא מציעה נשען על אידיאל  
טרנסצנדנטי שאינו מתמודד עם אילוצי המציאות הפוליטית.  
במאמרה היא מציעה במקום זאת לנסות ו"למקסם צדק" תחת  
תנאים של אי-שוויון, תוך התמודדות עם אילוצי המציאות ומבלי  
לרחף מעליהם.

בעוד וייל מבקשת מהחזק לוותר על כוחו ללא היסוס, **נועה לאה מאיר** בוחנת במאמרה שאלות העולות במצבים בהם כוח כזה אכן מופעל, בניסיון לארגן אותם תחת מסגרת של צדק. במאמר היא נוגעת באופן ספציפי בשאלה: בלחימה א-סימטרית, למה יש קדימות? לחיי האזרחים בצד האויב או לחיילי המדינה? בעוד מאיר מציגה במאמר שתי גישות הנותנות כל אחת קדימות לאחד מן הצדדים, היא טוענת כי שתי הגישות כושלות בהבנת האתגר המוסרי הניצב בפני חיילי המדינה, ובהתאם מציע גישה דיכוטומית פחות, המבקשת להעמיד את תורת המלחמה הצודקת כעוגן מוסרי, אך כזה שאינו מתיימר להבטיח מלחמה נקייה מסתירות.

מאמרו של **שחר ציטרון** מצטרף לדיון אודות מדיניות הביטחוניית של המדינה מזווית אחרת, בבחינתו את האפקטיביות של סנקציות ככלי לשינוי מדיניות. במאמרו טוען ציטרון כי בניגוד לדעה הרווחת, משטר סנקציות אינו מספק בפני עצמו ליצור שינוי במדיניות של מדינה אחרת, אלא שהוא כלי משלים בלבד ללחץ צבאי ומדיני. מאמרו בוחן את מגבלות הסנקציות ככלי תוך התמקדות בתועלת השולית הפוחתת שלהן, באפקט התודעתי שהן מעוררות ובהיבטים אחרים, כל זאת תוך התמקדות בסנקציות על איראן כמקרה בוחן.

סנקציות אמורות לשנות את התנהגותו של אדם או של מדינה על בסיס תמריצים כלכליים. אך כיצד בכלל הגענו להבין את בני האדם כמושפעים בעיקר מתמריצים כלכליים ולא רגשיים, תרבותיים או אחרים? מאמרו של **שקד אוחיון** מסמן את הנחת הרציונליות כנקודת המוצא, וממנה יוצא למסע היסטורי ותאורטי. במהלכו משרטט אוחיון את התפתחות הכלכלה

ההתנהגותית כדיסציפלינה עצמאית, דרך בחינת מחקריהם של כהנמן, טברסקי, ת'יילר ואחרים - כל זאת כדי להראות בסופו כיצד תובנות מחקריות מהתחום מיושמות כיום, הלכה למעשה, בשדה המדיניות הציבורית.

מאמרו של **דור בן אבי** לוקח אותנו בחזרה מן האדם אל עבר המדינה והאומה, בבוחנו את הדיון הרעיוני אודות היחס שבין הציונות ושאלת הגלות. במוקד דיון זה ניצבת הגותם של אחד העם ושמעון דובנוב, שטענו בעד הכרת היהדות כ"תרבות רוחנית". בן אבי מנתח במאמרו את רעיון האוטונומיה הקהילתית ואת תפקידה בעיצוב זהות היחיד. לבסוף, הוא חושף את המתח בתנועה הציונית ביחס לשאלת ארץ ישראל - כאשר במרכז הגותו של אחד העם עומד חשיבותו של הגוף הלאומי ככזה שעוסק ברוח ובחיי מוסר.

מאמרו של **אלון צרויה** מתמקד גם הוא בתפקידם של רגשות בחיים הפוליטיים, והפעם ברגשות ספציפיים מאוד, שאותם נוטים לערבב זה עם זה בשיח הציבורי: סולידריות ואמפתיה. במאמרו טוען צרויה כי אף שסולידריות ואמפתיה עשויות להזין זו את זו, הן עמדות מובחנות מנקודת מבט פוליטית, המייצגות דרכי פעולה שונות לעיצוב יחסים חברתיים ולבניית שיתופי פעולה בין פרטים ובין קבוצות. בתנאים של עימות בין קבוצות, הבסיס הנכון יותר לבניית מערכות חברתיות יציבות וצודקות הוא הסולידריות, אשר צריך להישען על עקרונות צדק המתגבשים מתוך הקשרים חברתיים קונקרטיים.

במאמר האורח(ת) שחותם את הגיליון, **ד"ר ורד קורץ דוד** מחזירה אותנו אל נושא הרציונליות בכתובתה על חשיבה אסטרטגית, יכולת קוגניטיבית מרכזית המאפשרת לבני אדם

לפעול בסביבות חברתיות שבהן תוצאות החלטותיהם תלויות גם בבחירותיהם של אחרים. במאמרה סוקרת קורץ דוד את התפתחות המחקר בתחום, החל ממודלים בתורת המשחקים, ועד לגישות התנהגותיות דסקרפטיביות המדגישות את מגבלות העיבוד של המוח האנושי. בהמשך היא מציגה מסגרת תאורטית חדשה לחשיבה אסטרטגית המשקפת הקצאה של משאבים קוגניטיביים מוגבלים באמצעות פונקציית ייצור, וכן את הממצאים האמפיריים העולים ממסגרת זו.

אנחנו, חברות וחברי המערכת, גאים במאמרים המוצגים לפניכם ולפניכן בעמודים אלו, בתהליך הכתיבה והעריכה המאומץ העומד מאחוריהם ובזמן הרב שהושקע בהם. אנחנו מזמינים אתכם ואתכן לקרוא ולהעמיק במאמרים המונחים כאן לפניכם, ויותר מכך - להגיש מאמרים פרי עטכם לגיליון העשירי של **איתותים**, העתיד לראות אור בחורף 2027.

## רשימת מקורות

Aristotle, & Lesley Brown. (2009). *The Nicomachean Ethics*. OUP Oxford. EBSCOHost.

Aristotle. (1998). *The Politics*. OUP Oxford. EBSCOHost.

Plato. (2007). *The Republic*. Penguin Classics.

# ריאיון | רפובליקת האהבה: ריאיון עם פרופ' מרתה נוסבאום על מחשבה מדינית באופרה<sup>1</sup>

חנוך יעקב יהודה

סטודנט שנה ב' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

נועה יובל

סטודנטית שנה ב' לפכ"מ ובתוכנית אמירים באוניברסיטה  
העברית

**מרתה נוסבאום**, פרופסור למשפטים ואתיקה באוניברסיטת שיקגו, היא אחת הפילוסופיות הפוליטיות הבולטות של זמננו. את מסלולה האקדמי החלה באוניברסיטת ניו יורק ובהרווארד - שם השלימה את הדוקטורט שלה - ובהמשך לימדה במוסדות המובילים בעולם, בהם הרווארד, בראון ואוקספורד. במהלך השנים היא חיברה למעלה משני תריסר ספרים, כשאחד הבולטים שבהם הוא יצירתה המכוננת מ-1986, **שברירות הטוב** (*The Fragility of Goodness*). היא מוכרת לתלמידי פכ"מ בעיקר מעבודתה המשותפת עם אמרטיה סן על **גישת היכולות** - הגות שהשפיעה רבות על המחקר והמדיניות בתחומי רווחה וכלכלת פיתוח. עם זאת, השפעתה הרחבה חולשת על תחומים רבים מעבר לכלכלה פוליטית: לאורך קריירה ארוכה וענפה, נוסבאום כתבה ספרים ומאמרים רבים בנושאים מגוונים כמו פילוסופיה

---

<sup>1</sup> הריאיון נערך בשפה האנגלית ומובא כאן בתרגום לעברית. את הגרסה המקורית באנגלית ניתן למצוא באתר של איתותים: [www.itutim.com](http://www.itutim.com)

הלניסטית, אתיקה, פמיניזם, משפט וספרות. הגותה של נוסבאום מבקשת, בין השאר, לחקור את תפקידם של הרגשות האנושיים בסדרים פוליטיים ונורמטיביים. עשייתה הענפה זיכתה אותה בהוקרה בינלאומית נרחבת, לרבות זכייתה בפרס קיוטו לאמנויות ופילוסופיה (2016), בפרס ברגרואין (2018) בפרס הולברג (2021) ועוד.

בספרה משנת 2018, **מונרכיית הפחד** (*The Monarchy of Fear*),<sup>2</sup> נוסבאום בוחנת את האקלים הפוליטי הנוכחי בראי הרגשות הדומיננטיים בו: חרדה, אימה, הסתגרות והימנעות. היכן ניתן למצוא את התרופה לתחלואיה הרגשיים של החברה? נוסבאום מצביעה לעבר האמנות, ובייחוד אל עבר המדיום האמנותי העוצמתי של האופרה.

---

## הקדמה

באופרה ניתן למצוא שילוב אינטנסיבי בין תיאטרון, מוזיקה ושירה - שילוב המפעיל את הרגש והמחשבה ומאפשר הבנה עמוקה של אקלים פוליטי, חברתי ופסיכולוגי. בספרה החדש, **רפובליקת האהבה - אופרה וחירות פוליטית** (*The Republic of Love - Opera and Political Freedom*),<sup>3</sup> נוסבאום מבקשת למצוא מזור להרהורים הפסימיים של **מונרכיית הפחד**. חלקו הראשון של הספר מציג ניתוח של יצירותיו של וולפגנג אמדאוס מוצרט (1756-1791), אשר הותירו חותם בל יימחה על עולם המוזיקה.

---

<sup>2</sup> Nussbaum, M. C. (2018). *The Monarchy of Fear: A Philosopher Looks at Our Political Crisis*. Simon & Schuster.

<sup>3</sup> Nussbaum, M. C. (2026). *The Republic of Love: Opera and Political Freedom* (First edition). Oxford University Press.

יצירות אלו מבטאות רבדים של מחשבה מדינית בהם היא מזהה חזון פוליטי, חברתי ואנושי שעשוי להוות בסיס לדמוקרטיה ליברלית בת קיימא.

מוצרט היה חבר פעיל בתנועת הבונים החופשיים - מסדר חברתי-פילוסופי שצמח באירופה בתקופת הנאורות, ופעל לקידום אידיאלים של חירות, שוויון ואחוה מחוץ למסגרות המסורתיות של הכנסייה והמלוכה. הוא הצטרף ללשכה וינאית שסירבה לקבל אריסטוקרטים ושילבה בין אנשי בורגנות ומעמד פועלים. אלמנטים מן האקלים האינטלקטואלי של התנועה ורוח תקופת הנאורות חלחלו עמוק אל יצירותיו. נוסבאום מראה כי גם כאשר הלחין מוצרט ליברטו - הטקסט המילולי והעלילתי של האופרה, שלעיתים קרובות נכתב ברוח צינית או שמרנית על ידי אחרים - המוזיקה שלו נפחה בטקסטים רוח חדשה. המוזיקה ביצירותיו מבטאת חזון ליברלי, שוויוני ואינקלוסיבי המפגין חמלה כלפי הגיוון והשיגעון של החוויה האנושית. בהחלטות הליהוק שלו מוצרט משתמש ב"תפקידי מכנסיים" (נשים המגלמות גברים) כדוגמת כרובינו, כדי לערער על מוסכמות מגדר נוקשות ולהכיר לאזרחים נורמות רגשיות של הדדיות ופגיעות.

ספרה של נוסבאום מציע סקירה וניתוח של מלחינים ומחזאים שהמשיכו בדרכים שונות את דרכו הרוחנית של מוצרט - יוצרים שהאופרות שלהם מבטאות חזון של חירות פוליטית, חברתית ורגשית אל מול מציאות מורכבת. בין הניתוחים בספר ניתן למצוא את **דון קרלוס** של ג'וזפה ורדי המציג את הפחד מפני עריצות דתית; את **פיטר גריימס ואלברט הרינג** של בנג'מין בריטן הבוחנים את אכזריות ההמון ואת ההתגברות על הומופוביה; את **מת מהלך** (*Dead Man Walking*) של ג'ייק הגי העוסק בנוקשות

המערכת המשפטית המודרנית ועונש המוות; ואת **ניקסון בסין** (Nixon in China) של ג'ון אדמס, המראה כיצד הישגים כמו שלום עולמי מושגים דווקא על ידי מנהיגים פגומים, ואינם תלויים בשחקנים מוסריים מושלמים.

כאנטיזה לרוח החופשית והסובלנית של מוצרט ויורשיו, נוסבאום מנתחת את ההשפעות הפילוסופיות על יצירותיו של המלחין וההוגה ריכרד ואגנר (1813-1883). ואגנר היה דמות מפתח בחוגים הלאומניים והאנטישמיים בגרמניה של המאה ה-19, והושפע עמוקות מהפסימיזם של שופנהאואר - התפיסה לפיה דחף מטפיזי עיוור, הרצון, הופך את האושר האנושי להישג בלתי אפשרי. נוסבאום טוענת שגם יצירותיו הקומיות והעליזות לכאורה של ואגנר, דוגמת **אמני השירה מנירנברג** (*Die Meistersinger*), נגועות ברגשות ומסרים המקדמים חברה סגורה, אוטוריטרית, שבטית והומוגנית לחלוטין, המציגה את הקונפורמיות והדרת הזר כמרפא לאותו ייאוש קיומי.

בשיחה עם **איתותים**, מרחיבה נוסבאום על הקשר המורכב בין רציונליות לרגש, על כוחה של המוזיקה לחצות גבולות פוליטיים, ועל האופן שבו הניסיון המוזיקלי האישי שלה כזמרת סופרן עיצב את תפיסתה הפילוסופית בנושא.

**הכתרת של ספרך האחרון, רפובליקת האהבה, מתוארת כ"תרופה" להרהורים על המצב הפוליטי העגום שהצגת בספרך מ-2018, מונרכיית הפחד. אילו נושאים העולים בספרך הקודם עשויים לקבל מענה באופרה?**

הנושא של שלטון אוטוריטרי המטיל מורא ופחד נידון ישירות בספר החדש, פחד שמוצרט מציע להתגבר עליו באמצעות אהבה שוויונית והדדית - במיוחד באופרה **אידומנאו**. אולם, יוצרים בני תקופות מאוחרות יותר, שחיו בחברות בהן פחד זה נותר בעינו, שבים לעסוק בנושא זה עם תובנה מעמיקה יותר. **דון קרלוס** של ורדי מראה כיצד פחד דתי ניזון מתחושות של אשמה וחוסר ביטחון, ובאופן כללי יותר, כיצד ההמון הנענה בחדווה לקריאה לנקמה באויבי הכנסייה, נוטה להיות הפכפך ובלתי יציב. האהבה לחירות היא תרופת הנגד הגדולה לאותו פחד, אך האם היא תנצח? התיאור היפהפה של ורדי הופך אותה למושכת ומשכנעת, גם אם באופרה עצמה האהבה לבסוף מובסת.

אכזריותו של ההמון היא הנושא המרכזי של האופרה **פיטר גריימס** של בנג'מין בריטן (1945), יצירה בוטה ומצמררת השוללת מהקהל כל שביב של תקווה בעבור המדוכאים. עם זאת, ביצירות אחרות שנכתבו לפני ואחרי גריימס, בריטן משאיר הרבה תקווה לאהבה. מחזור השירים משנת 1940, **סונטות ממיכאלנג'לו**, שנכתב למען אהובו ושותפו לחיים מזה 39 שנים, זמר הטנור פיטר פירס, נגמרת בהכרזה על כך שאהבה המבוססת על יופיים של הגוף והנפש של הנאהב, ממלאת את הלב בתקווה גדולה. רק שנתיים אחרי גריימס, ביצירה **אלברט הרינג**, בריטן מראה כיצד ההמון עשוי לקבל לבסוף את האדם אותו ההמון רדף. אופרה זו בוצעה בפסטיבל שהוקם על ידי בריטן ופירס בסופולק, עיר הולדתו של בריטן. זירת ההתרחשות של הפסטיבל היא גם זירת

התרחשות העלילה, ומשקפת את ההשפעה האומנותית הרצויה על הקהל: פירס ובריטן מזמינים את הציבור הבריטי אל חייהם הפרטיים, שהיו עד אז מחוץ לתחום, ומקבלים חום והערצה. האהבה מתגברת על אכזריותה הפראית של ההומופוביה הבריטית, כפי שקרה במציאות.

ניתן לבחון דוגמאות רבות: זה למעשה נושאו של הספר החדש.

**בחלקו הראשון של הספר, את טוענת שבעוד שהחזון הפוליטי של מוצרט לחברה הושפע רבות מרעיונות הנאורות כמו אלה של רוסו, הם מתפצלים בדרכים מובחנות. בעוד שרוסו אכן שואף לייצר "פוליטיקה של הלב", המודל שלו דורש לעיתים קרובות רגשות הומוגניים מצד האזרחים. כיצד חזון "רפובליקת האהבה" של מוצרט שונה מהחזון של רוסו, ומדוע את חושבת שהוא מספק קרקע יציבה יותר לדמוקרטיה ליברלית?**

אני לא טוענת שמוצרט קרא את רוסו. הוא לא היה קורא גדול: הוא העדיף לשחק ביליארד על פני לקרוא ספרים. הוא אכן הושפע על ידי רפורמות ברוח תנועת הנאורות שהנהיג קיסר אוסטרו-הונגריה יוזף השני והאקלים החברתי שאלו יצרו סביבו בווינה. יתרה מכך, הוא הושפע מחברותו במסדר הבונים החופשיים - הוא היה המלחין הרשמי של הלשכה שלו. אני טוענת שניתן להשוות את הרעיונות שאנו מוצאים באופרות שלו עם אלו של הוגים כמו רוסו והרדר. בדומה להרדר, מוצרט קיבל וקידם את הגיוון והשיגעון שבחיי היום-יום, בו מצויים נשים וגברים אמיתיים על כל הפגמים שבהם/ן. כשדמוקרטיה מבוססת על ציפיות בלתי מציאותיות, היא נאלצת לאכוף את האידיאליים שלה בכוח - כפי שרוסו מבקש להגלות מן החברה כל מי שלא חולק את "הרגש הנכון" או "הרצון הכללי" שהוא מדמיון בעל

**האמנה החברתית.** הגישה הרחמנית יותר של מוצרט כלפי המגוון האנושי היא טובה ויציבה יותר.

**את מדגישה את השקפת עולמו השוויונית במיוחד של מוצרט ביחס לשאר חבריו בבונים החופשיים, ובייחוד את רצונו לפעול לשילוב נשים במסדר. איך החלטות הליהוק שלו לתפקידי מכנסיים, דוגמת כרובינו, והנטייה להעדיף נשים על פני קסטרטי<sup>4</sup> מעבירות את המסר שרצה להעביר לגבי הדדיות ופגיעות, תכונות שהיו מזוהות בדרך כלל עם העולם הנשי?**

גבריות ונשיות בשביל מוצרט אינן קטגוריות טבעיות, אלא תרבותיות. כרובינו הוא גבר שגדל בעולמן של נשים, שם הוא לומד על סנטימנטים של שוויון והדדיות. דמותה של ויטליה באופרה **חסדיו של טיטוס** (*La clemenza di Tito*), היא דמותה של אישה המטופחת לתפקיד גברי בקרב האליטה השלטת, במסגרתו היא לומדת על שחצנות וקשיחות - עד שהמאהב שלה, ססטו (עוד "תפקיד מכנסיים"), מראה לה כיצד נראים עומק והבנה רגשית. במהלך האריה המצוינת שלה *Non più di Fiori* היא משנה הלכה למעשה את גווניה, בדמותה כמו בשירתה, ההופכת לקראת סיום דומה יותר לססטו העדין מאשר לגרסה האוטוקרטית של עצמה.

בחיי האמיתיים, מוצרט חי בעולם בורגני שנתן לנשים חירות רבה בנוגע לחיי הנישואין. אחותו נאנרל (שחיה עד גיל 79, בעוד שהוא נפטר בגיל 35) הייתה אשת במה ומלחינה בולטת, ולא התחתנה עד אמצע שנות השלושים לחייה. מכתביו של מוצרט מראים שהוא נהנה מאוד עם נשים - הם כוללים התבדחות כנה

---

<sup>4</sup> זמרים שסורסו לפני גיל ההתבגרות על מנת לשמר את גוון קולם הגבוה. בתקופות בהן היה טאבו על השתתפות נשים במקצועות הבמה, נעשה שימוש בזמרי קסטרטי כדי לגלם תפקידים נשיים.

וגסה על עניינים מיניים, ובאופן כללי מראים שהוא התייחס אליהן כשוות. הוא בחר בכוונה להצטרף ללשכה של הבונים החופשיים, שלא היו בה אריסטוקרטים ושילבה בין בורגנים לבני מעמד הפועלים. הוא הבין שזו הייתה תרבות האריסטוקרטים הישנה שהייתה אחראית לדיכוי של נשים.

**את טוענת שהאלמנטים המוזיקליים מתגברים פעמים רבות על הליברטו או חותרים תחתיו. לדוגמה, לחניו של מוצרט מוסיפים עומק רגשי לדמויות נשיות שהטקסט לבדו עשוי היה להתייחס אליהן בצורה צינית. מה נוכל ללמוד מהמדיום המוזיקלי על המגבלות של שיח פוליטי מילולי ורציונלי?**

תחילה עלינו להבהיר: "רציונלי" יכול להיות "מכיל מחשבה", או במובן הנורמטיבי, "מכיל מחשבה טובה". רגשות, כפי שבילוגים החוקרים התנהגות רגשית של בעלי חיים מסכימים כיום, אכן מכילים מחשבה - לעתים קרובות מחשבה טובה מבחינה נורמטיבית, המכוונת להישרדות. רגשות אנושיים הם פחות אמינים, לעתים מעוותים בידי גורמים חברתיים כמו תאוות בצע וכוח. אז חלק מהמחשבות שהם מכילים הן רעות מבחינה נורמטיבית, אבל בכל זאת מחשבות. כמה מהמחשבות הכלולות ברגש האנושי הן מילוליות? כנראה שלא הרבה. סופרים הכותבים רומנים ממציאיים ייצוגים מילוליים של תמונות או תגובות קדם-מילוליות המופיעות במוחנו (כפי שהעיר הסופר הנרי גיימס). מוזיקה היא מערכת סמלים כמו שפה, מתוחכמת באותה מידה, ומסוגלת באותה מידה לייצג את חיינו הרגשיים, בדרך כלל - כמו עם שפה - בחדות ודיוק גדולים יותר מאשר החוויה היומיומית של העולם הרגשי שלנו.

אם כן, ברור כי במסגרת יצירה הכוללת גם שפה וגם מוזיקה, המערכות הסמליות יכולות לעמוד בהרמוניה או בניגודיות. ואגנר כתב את כל המילים בעצמו כדי להימנע מדיסוננס. ורדי עבד צמוד מאוד לכותבי הליברטו כדי להימנע מבעיות. למוצרט לא תמיד היה מזל. לפעמים הטקסט המילולי עמום, והמוזיקה מעניקה לו דיוק וחדות במימד הרגשי. האריה של כרובינו *Voi che sapete* הייתה יכולה להשתלב באופרה בצורה טריוויאלית או אירונית, אך תחת זאת הולחנה ברכות. האריה של ויטליה שתיארתי מקודם מציגה תמורה רגשית משמעותית, בעוד היא שרה בדיוק את אותן המילים – המוזיקה היא זו שמשנתה בהתאם לרגש. לפעמים יכולה להיות התנגשות של ממש, כפי שנימת הליברטו של דה פונטה<sup>5</sup> לאופרה **כך עושות כולן** (*Così Fan Tutte*) נשארה צינית לכל אורכו, ומוצרט מעניק בהדרגה עומק רגשי גדול יותר לדמויות.

**את מציעה שבהקשר של איטליה במאה ה-19, [...] בתקופה בה יכול היה להיות מסוכן לחתום על מניפסט או להעביר כרזות, אדם יכול היה לשרוק קטע מאופרה של ורדי כדי לסמן את עמדתו הפוליטית לאחרים מבלי סיכון**<sup>6</sup>. מה במדיום של האופרה הופך אותה לכלי כה אפקטיבי למחאה פוליטית?

---

<sup>5</sup> לורנזו דה פונטה (1749-1838) היה ליברטיסט ומשורר ממוצא יהודי שהתנצר והפך לכומר קתולי. כתב את הליברטו של שלוש מיצירותיו המפורסמות ביותר של מוצרט: **נישואי פיגארו**, **דון ג'ובאני וכך עושות כולן**.

<sup>6</sup> “[...] at a time when signing a manifesto or circulating a pamphlet could be risky, whistling an aria from a Verdi opera courted no risk, and yet could signal a person’s politics to others.” (Nussbaum, 2026, p. 179).

אני סבורה שאופרות הן מקור למחשבה עמוקה והתבוננות פנימית, העדיפות בטווח הארוך על מאה הפגנות. בתרבות התקשורתית שלנו המחשבה לעיתים כה רבות גסה וזולה, והאמנויות קוראות לנו להפוך לגרסאות ראויות ועמוקות יותר של עצמנו.

**את ממצבת את ריכארד ואגנר, אשר הושפע מהפסימיזם של שופנהאואר, כאנטגוניסט אידיאולוגי מרכזי אל מול הפרויקט המוצרטיאני. איך ואגנר מנצל את השמחה המשותפת העליזה למראה, כפי שהיא מוצגת ביצירה אמני השירה מנירנברג כדי להציג שבטיות וקונפורמיות כמרפא לפסימיזם?**

את היצירה ניתן לתאר מתחילתה כעטורת ניצחון יותר מאשר כעליזה במובן הרגיל של המילה, ניצחון שהוא מונופוני: "אני, ואגנר/וולטר (הדמות הראשית), האמן אשר גבר על כל אופוזיציה". נאומו של זקס בסיום היצירה מכריז על ניצחונה של אומנותו של וולטר, המגדירה כל צורה עתידית של "אומנות גרמנית טהורה" - אך רק בתנאי שכל הקולות הזרים יגורשו. הפרק שכתבתי על ואגנר מציג את צמיחתה של הצהרה סופית זו מתוך תחושה מוקדמת של ייאוש וניכור, אך מדובר בטיעון מורכב.

**את מסיימת את פרק 7 בנימה חיובית בנוגע לאפשרות להתנגד לכוחה הרודפני של קהילה סגורה באמצעות "טיפוח היושרה הפנימית הגרעינית שבכל אדם".<sup>7</sup> (עמ' 238) האם לדעתך אפשרי וריאלי לחנך אנשים לכיוון של חוסן פנימי ויושרה אמיתית,**

---

<sup>7</sup> "[...] nourishing the core integrity within each person [...]" (Nussbaum, 2026, p. 238).

## **כאשר התפשטות המדיה החברתית והתוכן המיוצר באמצעות בינה מלאכותית עלולות לפגוע בהבנתנו את האמת?**

אנחנו לא יודעים, נכון? אך אנחנו חייבים לנסות! ניתן לקוות שאיסור על טלפונים בבתי ספר, המיושם כיום בחקיקה ברחבי העולם, יהיה נקודת התחלה טובה. כאשר אני מלמדת, אני אוסרת כל שימוש בבינה מלאכותית, כפי שעושים גם רוב עמיתיי. זהו תהליך מייגע: עוזר ההוראה שלי ואני בוחנים כעת מקרה חשוד, והוא כבר השקיע שעות רבות בראיונות עם הסטודנטים על עבודותיהם.

עלינו לסבסד את כלל האמנויות (תיאטרון, אופרה, מוזיקה אינסטרומנטלית), המעניקות לאנשים חוויות עמוקות יותר של פנימיות. עלינו לזכור שאין בכך דבר חדש לחלוטין. אנשים תמיד מוצאים דרכים להימנע מעצמם: ההמון **בפיטר גריימס** שר פזמונים עממיים קטנים בעודו רודף את האדם היחיד הממציא מנגינה משלו.

אולם ניתן גם לגבור על ההמון. באופרה **ינוֹפָה** של היוצר הציכי לאוש ינאצ'יק (1854-1928), כיצד הצליחו ינוֹפָה ולאצה להימלט מהברוטליזציה של המחשבה והרגש בידי תרבות ההמון? בחלקו, באמצעות דת שאינה דת של המון: ינוֹפָה מתפללת לבתולה, אלת המנודים, ורעיון זה מעניק לה כוח פנימי. אחרים מוצאים מקורות כוח אחרים: עבור בריטן ופירס, עצם יצירת המוזיקה בידי המנודים המבוזים היא שמגנה על יושרת אהבתם והן מעבירה אותה לאחרים.

האופרה חושפת וחוגגת גם את השמחה שבחיים הגופניים. משום כך אני מסיימת את הספר עם **פאלסטף** של ורדי, יצירה שכולה הלל לגוף ולרוח מאת יוצר עטור ניצחון בשנות השמונים לחייו.

**לבסוף, לא יכולנו שלא לתהות האם חלק מן התובנות שלך בנוגע לתפקידה של הנשימה הושפעו או עוצבו בדרך כלשהי על ידי החוויה האישית שלך כזמרת סופרן. האם ניסיוןך האישי עם המשמעת הגופנית ועם פגיעותו של קול השירה עיצב את תובנותיך באשר לאופן שבו אידיאולוגיה מגולמת בגוף ומובעת דרכו?**

בהחלט, אך גם ההתבוננות בזמרים מצוינים ושיחות עמם הן בעלות חשיבות רבה. במסגרת הקורס שאני מעבירה על אופרה, אנתוני פרויד ואני מראיינים כמה זמרים יוצאי דופן, כגון לורנס בראונלי, אנה מריה מרטינס ומת'יו פולנצני.

אני חושבת שהדבר המרכזי שלמדתי מן הניסיון האישי שלי בשירה הוא כיצד להתבונן באמפתיה בדמויות מהסוג שבדרך כלל אינני חשה כלפיהן אמפתיה: אנשים המונעים על ידי רצון לנקמה. תפקידים כאלה, כמו טורנדוט, אלטרה של מוצרט, ודונה אנה, הולמים את גוון קולי אך לא את האופי שלי, ולכן החוויה הזו היא בעלת ערך חינוכי עבורי.

# צדק תחת אילוץ: בין דימוי הכוח של סימון וייל לבין שאיפה לצדק בעולם לא-אידיאלי

גאיה לונדון-זולטי

סטודנטית שנה ב' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

מאמר זה בוחן את תפיסת הכוח והצדק בהגותה של סימון וייל ואת השלכותיה הפוליטיות. וייל מתארת את הכוח כמנגנון ארעי ושרירותי ההופך הן את החזק והן את החלש לכפופים לו, ומציעה תפיסת צדק המבוססת על הסכמה חופשית גם בתנאים של אי-שוויון ביחסי הכוחות. המאמר מקבל את ניתוחה של וייל ביחס לאופיו של הכוח, אך טוען כי הפתרון שהיא מציעה נשען על אידיאל טרנסצנדנטי שאינו מתמודד עם אילוצי המציאות הפוליטית. במקום זאת, מוצעת מסגרת חלופית המבקשת למקסם צדק בתוך תנאים של אי-שוויון, באמצעות מודעות למנגנוני הכוח, אחריות מוסרית של חזקים וחלשים כאחד, ושאיפה מתמדת לצמצום פגיעה שאינה הכרחית.

---

## (1) הקדמה

מאז שאני זוכרת את עצמי, חששתי שגייע יום שבו היוצרות יתהפכו, ואמצא את עצמי בורחת מאדמה בוערת כמו סבא וסבתא שלי. הסיפורים המשפחתיים והלאומיים שמלווים אותי

מזכירים לי שלפני זמן לא רב היו בני עמי חלשים, כנועים, ושקופים, ובעיקר נעזרי יכולת להסכים או לסרב לגורלם. לאור אותם סיפורים, והמרחק הקצר בזמן ביני לבינם, תמיד חוויתי את הכוח שיש כיום ליהודים-ישראלים כשברירי וארעי.

לאורך השנים נחשפתי למסרים הגורסים כי על מנת לשרוד ואף "לנצח" בממד הגשמי, יש לאגור עוד ועוד כוח, תוך הפיכת האויבים לכנועים יותר ויותר, גם במחיר פגיעה באנושיות שלהם. אולם ההעמקה לתוך הכוח מעולם לא הקנתה לי תחושת ביטחון, ואף להפך - היא נדמתה לי כהתבצרות בקונספציה שסופה להתמודד עם האמת הפשוטה, והיא המידה שבה אנחנו פגיעים ותלויים באיזון עדין של נסיבות. ניתן להסביר את האינטואיציה הזו דרך המציאות הפוליטית והביטחונית המעורערת שבתוכה אנו ניצבים. אולם כשקראתי לראשונה את הגותה של סימון וייל, האינטואיציה הזו קיבלה המשגה וסדר בעלי תוקף אוניברסלי.

במאמר זה אעסוק בהגותה של וייל, ובתיאורה את מנגנון הכוח הפועל על כלל בני האדם, הממחיש כי הכוח שאחדים מחזיקים בו ואחרים אינם הוא שברירי, וארעי, ולא שייך לאף אדם. כמו כן, אציג כיצד מתוך הבחנה זו היא מציעה תפיסה של צדק שנועדה להתמודד עם אותה שרירותיות מובנית. בהמשך, אטען כי על אף שאני מסכימה עם הניתוח של וייל, הפתרון שהיא מציעה אינו ישים במציאות, שכן הוא טרנסצנדנטי בבסיסו. לבסוף, בדומה לניתוח כלכלי המבקש למקסם תוצאות רצויות תחת אילוצי המציאות, אנסה להבין כיצד ניתן להציע פתרון ממשי לבעיה שוייל משרטטת, או במילים אחרות - כיצד אפשר למקסם צדק תחת אילוצי המציאות, במקום לרחף מעליהם.

## (2) הגותה של וייל

על מנת להבין את יסודותיה של תפיסת הצדק של וייל, מוטב להתחיל בניתוחה את מושג הכוח. לדבריה, הכוח הופך את החזקים ואת החלשים לחפצים בידיו, ואינו שייך באמת לאף אדם, אלא בני האדם כולם שייכים וכפופים לו ולגחמותיו (Weil, 1940/1965, p. 6). אחת הדרכים המרכזיות שבהן מתממשת תהליך ה"החפצה" של אנשים בידי הכוח היא מחיקת ההשפעה של הנוכחות האנושית, והיא היכולת לעצור, לרסן או לשנות את תנועותיהם של אחרים, באמצעות יצירת מרווח בין דחף לפעולה שבו מתאפשרים שיקול דעת וצדק (Weil, 1940/1965, p. 9). וייל טוענת כי רק כאשר יחסי הכוחות מספיק מאוזנים, יכולה נוכחותו של הזולת ליצור את אותו מרווח, בעוד נוכחותם של אנשים חלשים במיוחד אינה מפעילה השפעה כזו על הפועל. במצבים כאלה, החלש חדל מלהיתפס כסובייקט המסוגל לעכב או לרסן פעולה, והחזק מתנהל מולו כאילו אינו קיים כלל. החלש נאלץ "לחקות את האין" (Weil, 1940/1965, p. 9)<sup>1</sup>, כלומר לאמץ עמדה של ביטול עצמי, כדי לשרוד את הסכנה שעלולה לרמוס אותו.

מצב זה יוצר אשליה מסוכנת לשני הצדדים: החזק מאמין שכוחו בלתי-מוגבל ושייך לו, ואילו החלש מאמין שחולשתו מוחלטת ונצחית. וייל מתארת אשליה מבנית זו כתוצר של אי-שוויון קיצוני ביחסי הכוחות: על אף שהחזק אינו חזק לחלוטין והחלש אינו חלש לחלוטין, שניהם תופסים את עצמם כשייכים למינים

---

<sup>1</sup> במקור באנגלית: "imitate nothingness in their own persons". כל הציטוטים המובאים במאמר זה ממקורות הכתובים בשפה האנגלית תורגמו על ידי בתרגום חופשי, בסיוע בינה מלאכותית.

נבדלים, באופן שמוחק את הבנת השרירותיות של הכוח. החזק פועל בסביבה נטולת התנגדות, שבה אין נוכחות אנושית המסוגלת ליצור את אותו המרווח המרסן. בהיעדרו, הפעולה נעשית מיידית ואכזרית, והאלימות נחוות כטבעית וכמובנת מאליה. לשיטתה, הכוח הוא "אישיות" משתנה, והוא איננו שייך לאף אדם, אלא חונה אצל בני אדם לפרקי זמן מוגבלים. כך, גם תנועת המלחמה היא כתנועת נדנדה שבה הגורל מעביר את הניצחון מצד לצד ללא רחמים.

וייל כותבת כי "לפעולה האנושית אין כלל או גבול אחר מאשר מכשולים" אשר נובעים מכוח הסירוב שלעתים מצוי בידי אדם ולעתים לא. כאשר לאדם אין יכולת לסרב הוא חדל מלהיות מכשול, ובהיעדר היכולת להציב גבול, הוא גם חדל להתקיים בעיני הזולת, ונהיה שקוף עבור הרצון של אדם אחר, כזכוכית צלולה לחלוטין (Weil, 2023, p. 170). כל עוד החלשים מצייתים, גורסת וייל, תשומת הלב של החזקים לא מכלה את זמנה בשאלה האם הראשונים נתנו את הסכמתם החופשית. לפי וייל, תנאי הכרחי להסכמה הוא קיומו של כוח סירוב. לפיכך, ניתן לקבוע כי כאשר בני אדם הם כה חלשים עד שאין בידם היכולת לסרב, נוכחותם לא יוצרת את המרווח להסכמה והם נעשים שקופים לחלוטין בעיני הזולת.

אל מציאות זו וייל מתייחסת כמצב נתון אותו היא שואפת לשנות. היא מבקשת לקדם צדק דווקא במקומות בהם הוא נעדר - היכן שקיים חוסר שוויון במאזן הכוחות. בכך היא מציעה תפיסה אלטרנטיבית של צדק: צדק כהסכמה הדדית, בהתקיים שוויון או בהיעדרו.

את תפיסת הצדק כהסכמה היא מבססת על תפיסה דתית-נוצרית, שביסודה רעיון הוויתור האלוהי שבבריאת העולם. את מעשה בריאת העולם היא מפרשת כפעולה של ויתור אלוהי, ולא כ"מעשה של כוח" (Weil, 2023, p. 171). במסגרתו, האל בורא את העולם, נסוג ממנו, וחוזר אליו כ"קבצן" לבקש את הסכמתם של בני האדם. ההסכמה האנושית נעשית לדבר "קדוש", בכך שהיא היכולת שהאל מעניק לאדם, והיא הדבר שעבורו אלוהים חוזר לממלכה שעזב בשביל לבקשו מבני האדם. מכאן מגיעה וייל לרעיון "שיגעון האהבה" העומד במרכז הגותה, ואותו היא מדמה לשיגעונו של האל עצמו, הנובע מן ההשתוקקות להסכמה החופשית של בני האדם.

האנשים האחוזים בשיגעון האהבה, לפי וייל, רעבים לצדק. שיגעון זה משנה מן היסוד את אופני הפעולה והמחשבה של האדם, מתוך מודעות לכך שבעולם נעשה שימוש פסול בבני אדם כאמצעים למימוש רצונותיהם של אחרים ללא הסכמתם, ומתוך חוסר יכולת לשאת מציאות זו. שיגעון האהבה מבטל את שקיפותו של החלש אשר אינו מהווה מכשול באופן טבעי, והופך את הסכמת הזולת למכשול פנימי שלא ניתן להתעלם ממנו. ניתן לטעון כי שיגעון האהבה יוצר מחדש את המרווח לשיקול דעת ולצדק, גם בתנאים של אי-שוויון.

וייל רואה בשיגעון האהבה תנאי הכרחי להשגת צדק, משום שרק מצב נפשי קיצוני מסוגל לשבור את המנגנון הטבעי של הכוח. לטענתה, ללא שיתוף הפעולה מצד אלו האוחזים בכוח, לחלשים אין סיכוי ממשי להשגת צדק. שיתוף פעולה זה אפשרי רק מצד מי שמשוגעים מאהבה, כלומר מי שמוכנים לזעזע את המציאות היציבה שלהם, לסכן במידת מה את כוחם וביטחונם, ולהציב את

הסכמת הזולת כתנאי מחייב לפעולתם. וייל מודה כי שיגעון האהבה אינו אפשרי עבור אדם הנאחז בדברים במישור הארצי, שכן אף שהוא מהווה התעלות רוחנית, הוא כרוך בסיכון הישרדותי.

### (3) היישום הפוליטי של המסגרת הרעיונית של וייל

וייל משתמשת במסגרת הרעיונית שטבעה ומחילה אותה על המציאות הפוליטית שבתוכה היא פועלת. וייל, שהצטרפה לממשלת "צרפת החופשית" הגולה של דה-גול,<sup>2</sup> מבקרת את האופן שבו הצרפתים מפרשים ומיישמים את עקרונות המהפכה הצרפתית: החירות, השוויון והאחוה. היא כותבת כי הצדק טומן בחובו "את מלוא משמעותן של שלוש מילות הסיסמה הצרפתית. החירות היא האפשרות הממשית להעניק הסכמה. בני אדם אינם זקוקים לשוויון אלא ביחס לצדק. רוח האחוה מתבטאת ברצון שיעשה צדק עם כולם" (Weil, 2023, p. 174). וייל גורסת כי זיכרון המהפכה הצרפתית צריך לעורר צניעות וענווה במקום גאווה והתנשאות, שכן הצרפתים לא היטיבו לפרש ולקיים את ערכי המהפכה כראוי, ובפרט את ערך החירות.

מתוך כך, היא יוצאת לביקורת נוקבת נגד הביטוי של חירות והסכמה בסדרה של היבטים בתרבות הצרפתית בפרט, ובתרבות

---

<sup>2</sup> וייל לקחה חלק בממשלת צרפת חופשית הגולה, שפעלה מלונדון והתנגדה למשטר הבורות הנאצי של וישי בצרפת במלחמת העולם השנייה.

המערבית בכלל,<sup>3</sup> וביניהם הפוליטיקה, הכלכלה והקולוניאליזם. וייל טוענת כי המדינות המערביות, והארצות אליהן התרבות המערבית חדרה בחסות הקולוניאליזם, מתאפיינות בהיעדר חירות. לשיטתה, חירות אמיתית קיימת רק בציות שנובע מהסכמה חופשית. בהקשר הפוליטי, כדי שאדם יסכים לציית, עליו למצוא משהו לאהוב במערכת או במולדת. אהבה זו חייבת להיות לדבר כשלעצמו, ב"עירומו ובמציאותו", ולא בשל תהילתו או כיבושיו. היא מדגישה שציות הנובע משנאת האויב הוא "חיקוי בינוני" וקצר מועד של ציות אמיתי, הנובע מאהבה (Weil, 2023, p. 176). רק האהבה היא מקור יציב ועמוק מספיק כדי להוות בסיס לחברה שבה בני אדם מעניקים את הסכמתם החופשית.

בהמשך לכך, וייל מרחיבה את ביקורתה גם לאופן השיפוטי שבו התרבות המערבית תופסת חירות בהקשרים שאינם מערביים. היא מציעה קריאה אלטרנטיבית לחירות, וטוענת שהיא עשויה לבוא לידי ביטוי באופנים שונים בתרבויות שונות. לדבריה, חברה מסוימת עשויה להידמות בעינינו עריצה על אף שבני האדם שחברים בה חופשיים הרבה יותר מאיתנו, כאשר פער זה נובע רק מתוך בורותינו. מתוך כך מסיקה וייל כי גם מלחמה בשם המחנה הצודק "יותר", אשר מגלם כביכול את הרע במיעוטו, אינה מספקת קריטריון מספק לצדק. בכך, היא מבקרת את הקולוניאליזם האירופי, אשר שואף לכפות ערכים מערביים על תרבויות אחרות. היא כותבת כי "אין די לזהות איזה מחנה הוא זה של הכי מעט אי-צדק, ומשהלכת לשם, ליטול נשק ולחשוף את

---

<sup>3</sup> במקור וייל משתמשת במונח "ארצות הגזע הלבן". במאמר זה אתייחס אליהן כ"התרבות המערבית".

עצמך לנשק האויב. אמנם זה יפה, יותר ממה שמילים יכולות לומר. אבל, מן הצד האחר, הם עושים בדיוק אותו הדבר" (Weil, 2023, p. 177). קריאה זו מבקשת מהקורא המערבי לקחת צעד לאחור ולהבחין בדמיון המטריד שבין שני מחנות יריבים ובשרירותיות שנובעת ממנו. היא מפצירה בקוראים האירופיים להבין כי הצדק איננו מגולם בדבקות בערכים המערביים וכפיתם על תרבויות זרות, שכן החירות שבשמה הם פועלים היא שרירותית ורלטיבית.

וייל פונה לקהל האירופי, שניצב בצד החזק של נדנדת הכוח בהקשר הקולוניאליסטי, ומציעה בפניו תפיסה טרנסצנדנטית של צדק, כזו שתשבור את המנגנון הטבעי של הכוח ותייצר מרווח להסכמה הדדית גם היכן שיש אי שוויון קיצוני במאזן הכוחות. תפיסה זו היא רוחנית ואוניברסלית במובנים רבים, ואינה כפופה לשרירותיות של תרבות מסוימת. היא מכירה בחלשים ובחזקים שניהם כקורבנות של הכוח, ואינה מונעת מרגשות של גאווה והתנשאות, אלא מרגשות של חמלה וענווה. זאת, מתוך הבנה שמיקומם של החזקים והחלשים בחברה הוא ארעי ושרירותי.

#### **(4) מקסום צדק תחת אילוץ הגשמיות: עיון בתפיסת הצדק של וייל**

כעת אבקש לבחון באופן ביקורתי את הנחות היסוד בהגותה של וייל ואת הפתרון שהיא מציעה לאופן שבו הכוח פועל על בני האדם. אטען כי אף שווייל מיטיבה לחשוף את האופן שבו הכוח מעצב את המציאות, היא נוטה לתאר את בני האדם ככפופים למנגנון זה באופן גורף מדי, ולכן מחמיצה ממדים חשובים של

סוכנות ושיקול דעת. מתוך כך אבקש להציע דרך חלופית לחשוב על צדק בתוך מציאות רוויית אילוצים, ואתהה כיצד ניתן למקסם צדק תחת האילוץ, במקום לרחף מעליו.

אחת מהתובנות המשמעותיות בהגותה של וייל היא העמדת הכוח כעיקרון המארגן של המציאות האנושית. לשיטתה, הכוח פועל דרך בני האדם ומעצב את פעולותיהם עד כדי שלילת אנושיותם. תחת הכוח, האדם חדל להיות סובייקט והופך לחפץ בידיו, כשהחלש מאבד את יכולתו להסכים או לסרב, ואילו החזק מאבד את יכולתו לראות בזולתו אדם.

אוסוף על וייל ואטען כי, כשהחזק פועל מתוך שרון כוח, הוא לא רק מאבד את היכולת לראות בזולתו אדם, אלא גם את האפשרות לראות בעצמו אדם. בהקדמה לספר **מקוללים עלי אדמות** מאת פרנץ פנון, כותב הפילוסוף ז'אן-פול סארטר על הקולוניאליזם האירופי כך: "כיצד אינו מבחין כי פראותם של האיכרים המדוכאים אינה אלא פראותו של המתיישב שחלחלה אל תוכם דרך כל נקבוביות עורם, ושאין דרך להירפא ממנה? הסיבה פשוטה: יצור רודני זה, המבוהל מעוצמתו הכל-יכולה ומהפחד לאבד אותה, כבר אינו זוכר שהיה אדם: הוא רואה עצמו כשוט או כרובה" (סארטר, 1961/2006, עמ' 27). כלומר, החזק שנסחף במערבולת הכוח, משתמש בכוחו שמרגיש כבלתי מוגבל ונאחז בו בחוזקה מתוך הפחד לאבדו, עד שהוא רומס גם את האנושיות שלו עצמו.

אטען שאחד הכשלים המרכזיים בהגותה של וייל אינו מצוי באפיון הכוח והאופן בו הוא פועל על בני אדם, אלא בתיאור הסובייקט הפועל בתוכו. וייל נוטה להציג בני אדם, חזקים וחלשים כאחד, ככאלה שפועלים רק מתוך הכוח, ונסחפים אחר

תנועתו הטבעית כאילו הייתה זו הכרח ולא בחירה. אולם תיאור זה מחמיץ ממד מהותי בקיום האנושי - הרי בני אדם הם סוכנים בעלי מודעות רפלקסיבית, המסוגלים לזהות מנגנונים ולפעול בתוכם באופן מחושב ולא אינסטינקטיבי בלבד. מתוך נקודת מוצא זו מתגלה תמונה מורכבת יותר של יחסי הכוח - גם החזק וגם החלש עשויים לזהות את מבנה המשחק שבתוכם הם פועלים, ולגזור מכך אסטרטגיות פעולה שונות.

בעוד שווייל מתארת את החלשים ככאלה המנסים "לחקות את האין" (Weil, 1940/1965, p. 9) על מנת להירמס כמה שפחות, בראייתי זיהוי מנגנון הכוח על ידי החלשים עשוי להובילם להאמין כי על מנת לבטל את שקיפותם, עליהם להוות מכשול בדרכם של החזקים להשגת רצונותיהם. במציאות, הם יכולים לנסות לעשות זאת במגוון דרכים, כדוגמת התנגדות אלימה או אי-ציות בלתי-אליים. הם עשויים לעשות זאת בניסיון "להחליף מקומות" עם החזקים ולהפוך אותם לאלו שאין בכוחם להסכים או לסרב, או לחלופין במטרה להשיג חירות דרך הסכמה הדדית.

מן הצד השני, כשהחזקים מזהים את מנגנון הכוח, הם עשויים להגיב במספר דרכים שונות: מחד, הם עלולים להיאחז בכוחם ולנסות להרחיבו מתוך חשש לאבדו כליל. מאידך, אם יהיו סבורים כי מצב של הסכמה הדדית הוא בר קיימא ולא רק צעד בדרכו של החלש להחליף מקומו עמם, הם עשויים לחתור להסכמה הדדית עם החלש כמעין "תרופת מנע" ליום שבו נדנדת הכוח תתהפך.

בנוסף, וייל אמנם מכירה בכך שהחזקים והחלשים הם שניהם קורבנות של הכוח, אך כשהיא מיישמת את התאוריה שלה על המציאות, היא מעניקה לחלש מעמד כמעט חסין מביקורת. היא

מטיחה שורה של האשמות בהיבטים רבים בתרבות המערבית, בעודה דורשת מקוראיה להשהות ביקורת כלפי תרבויות לא מערביות, אשר מגלמות את תפקיד החלש במשוואה זו. בראייתו, על מנת להצליח לרסן את תנועתה של "נדנדת הכוח", יש להתייחס הן לחלשים והן לחזקים כאל סוכנים שניתן להפנות כלפיהם ביקורת. כאשר נמנעים באופן עקרוני מביקורת, למשל בטענה שאיננו יכולים להבין את ביטוי החירות בתרבויות זרות, קיים סיכון להתייחס לבני אותה תרבות כאל מי שנמצאים מחוץ למרחב השיפוט המוסרי המשותף. במובן זה, פטור גורף מביקורת אינו בהכרח פחות פטרוני מכפיית ערכים זרים.

יתר על כן, וייל גורסת כי על החזקים לשתף פעולה עם החלשים כדי לקיים את תפיסת הצדק-כהסכמה, אולם אין סיבה עקרונית להניח כי החלש מכוון להסכמה הדדית יותר מן החזק. הרי גם החלש פועל ככלי במשחקו של הכוח, ולא מן הנמנע כי לעיתים שאיפתו תהיה להפוך את יחסי הכוחות ולא לנטרל אותם כליל. התעלמות מאפשרות זו מערערת את האפשרות לביקורת מוסרית עקבית, שכן היא במובן מסוים פוטרת צד אחד מן הדרישה לאחריות רק בשל מיקומו הארעי.

במציאות, דרכי ההתמודדות של החזקים והחלשים מנסות לשחק לפי הכללים של הכוח – על מנת "לנצח", או לפחות לשרוד, במשחק שהוא מכתוב. הנכונות לחתור להסכמה הדדית עשויה אף היא לצמוח מתוך ניסיון לשרוד את משחק הכוח, גם אם לא להשיג בו ניצחון מוחץ.

מנגד, הפתרון שווייל מציעה לקשיים אלה מרחף מעל חוקי המשחק של הכוח באמצעות טרנספורמציה רוחנית פנימית. אולם בכך וייל נסוגה מן המישור הפוליטי, ואינה מציעה מענה ממשי

למורכבויות שטמונות במגבלות הארציות. היא אף מודה כי במישור זה, "המשוגעים מאהבה" ייאלצו לעשות ויתורים כה רדיקליים על ביטחונם, על יציבותם ועל כוחם, עד כדי חיקוי הוויתור האלוהי עצמו. היא גורסת כי החזקים מוכרחים לשתף פעולה עם החלשים להשגת צדק, גם במחיר של ויתור אצילי על הביטחון והנוחות הארעיים להם זכו. למרבה הצער, הוויתור האלוהי איננו ישים עבור בני אדם שכפופים לחוקים גשמיים. המרחב המוסרי נמצא בתוך אותו העולם ממנו אלוהים נסוג לאחר בריאתו, עולם שבעצם הקיום בו תלוי בהישרדות, וכללי המשחק שבו שונים בתכלית מאלו שבתוכם פועל האל. הכוח של האל הוא בלתי-מוגבל בעוד שהכוח שבידי בני האדם, גם החזקים שבהם, הוא ארעי, אקראי ושברירי. לבני אדם אין משאבים אינסופיים שיפצו על ויתורים אציליים כל כך. לכן, ניתן לטעון כי וייל אינה מציעה תאוריה ישימה של צדק פוליטי, אלא תיאולוגיה של ויתור רדיקלי, אשר ערכיה חורגים במודע מאילוצים גשמיים.

על מנת להציע גישה נגדית לשלה, ניתן להשאיל את הגישה הכלכלית לבעיות שבהן נעשה ניסיון להשיג תוצאה כלכלית אופטימלית, תחת אילוץ מסוים שהמציאות מחייבת. בהשראת צורת חשיבה זו, במקום לנסות ולהתעלות מעל האילוץ הגשמי, ניתן דווקא לשאול כיצד ניתן למקסם צדק, כפי שווייל מגדירה אותו, תחת אילוצים גשמיים, ובהינתן תנאים של אי-שוויון במאזן הכוחות.

לאור זאת, האם אפשר לבסס תפיסה של צדק, שלא תזרום עם השצף הטבעי של הכוח, אך גם לא תתקיים בנפרד ובמקביל אליו כפי שווייל מציעה? אני סבורה כי בהקשר זה - The only way out,

is through. הניתוח של וייל מהווה שלב ראשוני משמעותי בדרך לביסוס תפיסת צדק תחת האילוץ הגשמי. בראייתו, אותו המרווח המרסן, אשר מתקיים באופן טבעי רק היכן שיש שוויון במאזן הכוחות, הוא הצעד הראשון בדרך לצדק.

עצם המודעות למנגנון של הכוח מאפשרת התבוננות ורפלקציה ביחס אליו. כך, ניתן להטיל ספק בפעולות שנדמות כהכרחיות. כשהחזק יהיה אחוז בשיכרון הכוח וישתמש בו ללא רסן, המודעות תסגל לו הזדמנות לשאול את עצמו לפני כל פעולה: האם היא בגדר הכרח הישרדותי? ואם לא, האם היה בוחר בה גם מתוך מודעות לכוחות הפועלים עליו? היגיון זה יחול גם על החלש, שאחראי לבחור בפעולותיו מתוך מודעות, ולא מתוך שצף הכוח. בניגוד לעמדה של סארטר המוזכרת מעלה, אשר רואה את פראותם של החלשים כפראות של החזקים אשר נשקפת אליהם בחזרה, בראייתי גם החלשים צריכים להיות בעלי אחריות מלאה על מעשיהם ולא לנהוג רק בתגובתיות לזרם הכוח שמגיע אליהם מכיוון החזקים. אולם בכל זאת סביר לייחס לחלש מידה פתוחה של אחריות, בשל חירותו המצומצמת, המגבילה את מרחב אפשרויותיו.

מעבר לשינוי שהמודעות עשויה לחולל בפעולות, היא יכולה לכוון שינוי מהותי במטרות שלקראתן אנו פועלים. החזק ייאלץ לנטוש את הרצון לצבור עוד כוח על חשבון החלש, והחלש יידרש לוותר על הפנטזיה שיום יגיע והוא יהיה החזק שלא ניתן לסרב לו. על החלש להיזהר מפנטזיה זו, שכן אם יישאב אליה ללא ריסון, גם הוא עלול למצוא את עצמו יום אחד רואה עצמו ככלי נשק, ולא כאדם.

מכאן נגזרת תפיסה שונה של צדק, והיא ניסיון למקסם צדק תחת תנאים של אילוץ מתמיד. בני אדם נותרים יצורים סופיים הפועלים בעולם של סכנה ותחרות, ובהתאם אינם יכולים להרשות לעצמם להתעלם משיקולי הישרדות. במובן זה, צדק יהיה מצב שבו השימוש בכוח מוכפף למודעות ולשאיפה מתמדת לצמצם את הפגיעה באחר היכן שזו לא הכרחית - לא מצב שבו הכוח מנוטרל כליל. מעבר לכך, במצב המתואר הצדק ימקסם את היכולת של כל אדם להיות אדם, ולא כלי נשק מצד אחד, או מי שמתחקה אחרי האין מן הצד השני. כך, הכוח לא יהיה זה שאנחנו שייכים לו, אלא כזה שאנחנו פועלים בתוכו ולמרותו.

ההקשר הפוליטי עליו וייל כותבת הוא אמנם הקולוניאליזם האירופי במאה ה-20, אבל המסגרת הרעיונית שהיא מציעה מספקת כלים להבין את המציאות תחת הקשרים פוליטיים מגוונים. כפי שתיארתי בפתיחת המאמר, העם היהודי מכיר היטב את חווית החיים של החלש, הכנוע, שאין לו יכולת לסרב או להסכים לגורלו, שמחקה את האין כדי להירמס כמה שפחות - הרי הוא היה בנעליו עד לפני עשרות שנים בלבד. ואמנם, בפרק זמן פלאי כמעט, יהודים סללו את דרכם הישר לצדה השני של הנדנדה - בהיותם חזקים, בעלי ריבונות והגדרה עצמית, עם הזכות להסכים או לסרב לגורלם.

ישנה גישה רווחת שדוגלת בהיאחזות בחוזקה בכוח שחונה אצלנו, גם מתוך מודעות מלאה לשבריריותו. אך בראייתי, "אגירה" של כוח היא משלה, ומסיטה את תשומת הלב מכך שהכוח לא באמת שייך לנו, ובוודאי שלא לנצח. אפשר אף להרחיק ולומר כי האינטרס של החזק הוא שגם לחלשים תהיה את זכות ההסכמה לגורלם, שהיא הזכות להיות מכשולים

שעוצרים לבקש את הסכמתם כשעוברים דרכם. אחרת, נמצא את עצמנו רואים את עצמנו כחפץ בידי הכוח - כשוט או רובה, כפי שהציג סארטר - מול חלשים שרואים אותנו באותה הצורה ושואפים להחליפנו. המניע לדחף האגירה הוא אולי הישרדותי, אבל האם הוא באמת מבטיח לנו הישרדות? ואם כן, האם זה נעשה באופן שמתעלה על ההשחתה המוסרית שהוא גוזר עלינו?

וייל לא מציעה פתרון לאילוצי המציאות שהיא מתארת, ותפיסת הצדק שלה "בורחת" למישור הרוחני, הרחק מעל לכללים הגשמיים של הכוח. אולם אני מאמינה כי גם אם הפתרון שהיא מציעה אינו ישים פוליטית, המסגרת הרעיונית שלה פותחת צוהר להסתכלות מחודשת על המציאות שסביבנו, ולשאלה: כיצד ניתן למקסם צדק תחת האילוץ? האם הפעולות והרצונות שלנו הם הכרח הישרדותי או שהם רק תנועות של "נדנדת הכוח"? ובמיוחד, האם אנו רואים את הזולת כבן אדם, או שמא האחר נראה לנו כזכוכית שקופה או ככלי נשק?

התשובות לשאלות הללו ודאי מורכבות ולא מוחלטות, כמו המציאות עצמה. בעיניי, אין הכרח לברוח לממד הרוחני המנותק מהגשמיות על מנת לפעול מול אילוצי המציאות. דווקא בכתיבתה על המולדת, וייל קוראת לאהוב אותה בעירומה ובמציאותה, ולא משום היא אידיאלית או נטולת פגמים. אולם כאשר היא פונה לעסוק בשאלת הצדק במציאות הגשמית ובאילוציה, היא מבקשת לחרוג מאילוצי הגשמיות לממד הטרינסצנדנטי על מנת להתמודד עמם. בראייתי, תפיסת אהבת המולדת של וייל יכולה לתפוס מקום משמעותי בגישתנו לממד הגשמי ככלל - תפיסה זו מגלמת את היכולת לאהוב את המציאות כפי שהיא, על מגבלותיה ואילוציה, לא משום שהיא אידיאלית, אלא מתוך נכונות לפעול

למען הצדק דווקא אל מול האילוצים ולמרותם. על אף ש"שגעון  
האהבה" של וייל הוא אידאל רוחני בלתי ישים במציאות  
מלוכלכת, השאיפה אליו יכולה, אולי, לעזור לנו להתקרב אל עבר  
הצדק.

## רשימת מקורות

סארטר, ז'אן-פול (2006). הקדמה למהדורת 1961. בתוך: פי' פאנון (כותב), **מקוללים עלי אדמות** (א' רוזן, מתרגמת; עמ' 19-39). בבל. (פורסם במקור בשנת 1961)

Weil, S. (1965). *The Iliad, or the Poem of Force* (M. McCarthy, Trans.). Chicago Review. (Original work published 1940)

Weil, S. (2023). Are we fighting for justice? In D. K. Levy & M. Barabas (Eds.), *Simone Weil: Basic Writings* (1st ed., pp. 169-179). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003205913>

# הבא להורגך: על מוסר המלחמה

## בלחימה בטרור

נועה לאה מאיר

סטודנטית שנה ג' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

המאמר מבקש לבחון את השאלות המוסריות שמציבה הלוחמה הא-סימטרית בפני תורת המלחמה הצודקת, דרך המחלוקת בין וולצר ומרגלית לבין כשר וידלין. בהתאם להבחנה שמציג וולצר בין צדקת היציאה למלחמה לבין צדקת ההתנהלות במלחמה, שהופכת את החיילים לסוכנים מוסריים בעלי אחריות שמחויבים ליטול סיכונים, טוענים וולצר ומרגלית שלחי אזרחי האויב יש קדימות על פני חיילי המדינה. מנגד טוענים כשר וידלין כי חיילי החיילים קודמים, מתוקף היותם "אזרחים במדים" שיצאו למלחמה צודקת. המאמר טוען כי שתי הגישות כושלות בהבנת האתגר המוסרי הניצב בפני חיילי המדינה. הדרישה לקדימות חיילי אזרחי האויב חותרת תחת צדקת היציאה למלחמה, והדרישה להצבת חיילי החיילים בראש מעקרת מתוכן את עצם היותם סוכנים מוסריים שנוטלים על עצמם סיכון. בהתאם, המאמר מציע גישה מורכבת ופחות דיכוטומית, שמבקשת להעמיד את תורת המלחמה הצודקת כעוגן מוסרי, אך כזה שאינו מתיימר להבטיח מלחמה נקייה מסתירות.

## (1) מבוא

ישנם רגעים בתולדותיה של חברה בהם עצם הצורך להגן על קיומה מאלץ אותה לבחון מחדש את האופן בו היא מבקשת להבין את עצמה. נדמה כי השנים האחרונות מהוות רגע כזה עבור החברה הישראלית, הנדרשת בתוך מציאות של לחימה מתמשכת להתמודד מחדש עם שאלות על כוח, גבולות, אחריות, והאפשרות להישאר מוסריים גם אל מול אלימות המבקשת למחוק את שאלות אלו מלכתחילה.

נדמה כי דווקא במלחמה בטרור, מדינה אינה נדרשת רק להכריע כיצד לנצח, אלא גם להכריע איזה סוג של ניצחון היא מבקשת להשיג - ניצחון השומר על תוקפו המוסרי או כזה השוחק בהדרגה את גבולותיה המוסריים של הלחימה. שאלות אלו ניצבות גם בלב המחלוקת בין מייקל וולצר ואבישי מרגלית לבין אסא כשר ועמוס ידלין סביב מוסר הלחימה בטרור. במאמרם של וולצר ומרגלית (Walzer & Margalit, 2009), **ישראל: אזרחים ולוחמים**, מובעת ביקורת על הטענה המשתמעת ממאמרם של כשר וידלין (Kasher & Yadlin, 2005), **חיסול ממוקד והרג מניעתית**, לפיה יש להעניק עדיפות להגנה על חיי אלה הנלחמים בטרור, גם במחיר פגיעה בבלתי-לוחמים בצד השני. מתוך העיון במחלוקת זו, ובאמצעות התייחסות לתורת המלחמה הצודקת של וולצר כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרו **מלחמות צודקות ולא צודקות** (Walzer, 1977; וולצר, 1984), אבקש לטעון כי חרף הפער הנורמטיבי בין העמדות, שתיהן נשענות במובנים שונים על מסגרת מושגית המתקשה להתמודד עם מאפייניה של לוחמה א-סימטרית. מתוך כך, אבקש לבחון מחדש את התאמתה של המסגרת המוסרית הקלאסית של תורת המלחמה הצודקת לזירת הטרור.

בנקודה זו נדרשת הבהרה מושגית ולשונית: בעוד שבשיח הצבאי והציבורי בישראל השתרש המונח *בלתי מעורבים*, בעבודה זו אבחר לתרגם את מונחו המקורי של וולצר, *Noncombatants*, לבלתי-לוחמים. תרגום זה אינו סמנטי בלבד, אלא חיוני לפענוח זירת הטרור הא-סימטרית. המושג בלתי-מעורבים מייצר מצג שווא של ניטרליות מוחלטת, שאינו הולם מציאות שבה אוכלוסייה אזרחית משמשת לעתים קרובות כעורך לוגיסטי ומבצעי פעיל עבור ארגוני הטרור. אזרחים המאחסנים אמצעי לחימה בבתיים או מספקים סיוע מודיעיני וכלכלי, נותרים תחת הקטגוריה המוסרית והמשפטית של *Noncombatants*, בלתי-מעורבים, שכן אלה אינם נושאים נשק בגלוי או משתייכים לכוח לוחם מאורגן - אך הם בהחלט מעורבים בלחימה. השימוש שלי במונח בלתי-לוחמים מאפשר אפוא לשמר את הדיוק הפילוסופי של וולצר, מבלי ליפול למלכודת מושגית הממסכת את מורכבותה של הלחימה בטרור.

## (2) על המחלוקת

על מנת לעגן כראוי את מחשבתם של וולצר ומרגלית בתגובתם לכשר וידלין, אציג תחילה את יסודות תפיסתו של וולצר באשר למלחמה הצודקת. בניגוד לגישה הריאליסטית, לפיה בעת מלחמה חדל המרחב המוסרי להתקיים, וולצר (1984, עמ' 30-31) טוען שמלחמה היא פעילות אנושית הנתונה לשיפוט מוסרי. היציאה אליה, ניהולה, והאמצעים הננקטים במסגרתה, כרוכים בהכרעות נורמטיביות, ולפיכך כפופים לביקורת מוסרית. מטרת המלחמה הצודקת אינה הצדקת האלימות הכלולה בה, אלא הצבת גבולות לאותה אלימות, צמצום היקף הרוע, ומניעה מן

המלחמה להידרדר לטבח חסר עכבות, שבו כל אמצעי "כשר" בשם הניצחון (וולצר, 1984, עמ' 19-21).

כדי לממש את מטרת העל של המלחמה הצודקת, וולצר מאמץ הבחנה מושגית בין שני מישורי צדק נפרדים: צדקת היציאה למלחמה (*jus ad bellum*) וצדקת ההתנהלות במלחמה (*jus in bello*). הבחנה זו מבטיחה שהשיפוט המוסרי של האמצעים הננקטים בלחימה אינו נגזר ישירות משאלת צדקת המטרה שבשמה נפתחה המלחמה. ללא הפרדה זו, צד הרואה במלחמתו צודקת היה עשוי לראות עצמו פטור מכל מגבלה מוסרית בניהולה, ובכך דווקא להרחיב את ממדי הרוע. ההבחנה בין שני המישורים משמרת אפוא מוסר מלחמה, גם כאשר עצם היציאה למלחמה שנוי במחלוקת, ומאפשרת את חלוקת מוקדי האחריות המוסרית - ההכרעה על היציאה למלחמה מוטלת על הדרג המדיני, בעוד שהאחריות לניהולה מוטלת על החיילים והמפקדים (Walzer, 1977, pp. 38-39).

מהפרדה מושגית זו נובעת הבחנה מעשית מרכזית של תורת המלחמה הצודקת על פי וולצר: ההבחנה הקטגורית בין לוחמים לאזרחים. משעה שמפרידים את שאלת צדקת המלחמה משאלת צדקת ניהולה, חדל השיפוט המוסרי של הלוחמים להתבסס על צדקת המטרות, ועובר להתבסס על יכולתם לגרום נזק (Walzer, 1977, p. 41). לוחמים מהווים סכנה בשל היותם נושאי תפקיד מוסדי של הפעלת אלימות, ולפיכך נחשבים למטרות לגיטימיות לפגיעה. אזרחים, לעומת זאת, נהנים מחסינות מוסרית משום שאינם ממלאים תפקיד זה, ולפיכך אינם מהווים איום ישיר (Walzer, 1977, pp. 41-42). הבחנה זו אינה רק תולדה של עקרון ההפרדה בין *jus ad bellum* ו-*jus in bello*, אלא מנגנון מוסרי

שמטרתו לחזק את מטרת העל של תורת המלחמה הצודקת: להגביל את האלימות, למנוע הידרדרות למלחמת השמדה בין אוכלוסיות, ולאפשר את המשך קיומן של קהילות אנושיות גם בתנאי עימות אלים (Walzer & Margalit, 2009).

אל מול המבנה המוסרי של וולצר, המפריד בין הצידוק למלחמה לבין כללי ניהולה, מציבים כשר וידלין תפיסה המעמידה את חובת המדינה להגן על חייליה בראש סדר העדיפויות המוסרי. לטענתם, במציאות של זירות לחימה א-סימטריות, בהן ארגוני טרור מטשטשים במכוון את ההבחנה בין לוחמים לאוכלוסייה אזרחית, סדרי העדיפויות המוסריים משתנים. בניגוד לוולצר, לפיו אזרחים נהנים מחסינות ראשונית גם במחיר סיכון חיילים, כשר וידלין מאפשרים ללוחמים "לקפוץ לראש התור" מבחינת חובת ההגנה, וגורסים כי בטיחות חיילי המדינה קודמת לבטיחות אזרחי האויב. מהלך זה נשען על תפיסת החיילים כ"אזרחים במדים": אזרחים חפים מפשע במהותם, שהמדינה השאילה זמנית למשימה מסוכנת במסגרת *jus ad bellum* מוצדק. משום כך, המדינה אינה רשאית לדרוש מהם להקריב את חייהם כדי לצמצם פגיעה באזרחים הנתונים לאחריותה של ישות עוינת, במיוחד כאשר אין להם שליטה אפקטיבית בשטח, והאויב הוא שיוצר במכוון את הסיכון באמצעות ערבוב אוכלוסיות. האחריות למזעור הפגיעה באזרחי האויב בזירה כזו מוטלת לשיטתם על הטרוריסטים עצמם, ולא על המדינה המתגוננת. בשל כך, דוחים כשר וידלין את הדרישה שחיילים ייטלו סיכון אקטיבי כדי להוכיח כוונה מוסרית להימנע מפגיעה בבלתי-מעורבים, ודי בכך שהמדינה אינה בעלת כוונות תחילה לפגוע באזרחים (Kasher & Yadlin, 2005, pp. 50-52).

בתגובה, וולצר ומרגלית (2009) דוחים את טשטוש ההפרדה בין שתי מערכות הנורמות של המלחמה הצודקת (jus in bello & jus ad bellum) הנובעת מטענת כשר וידלין, ואת הניסיון לתת עדיפות לחיי לוחמים על פני אזרחי אויב. לדידם, הלוחם מחויב מעצם תפקידו ליטול על עצמו סיכונים נוספים, כדי לצמצם פגיעה באנשים שהינם חסרי יכולת להזיק. וולצר ומרגלית מזהירים שהעדפת חיי חיילינו על פני אזרחי האויב, ממקמת אותנו על מדרון חלקלק שבו ניתן להצדיק שימוש באזרחים כמגנים אנושיים לטובת ביטחון הלוחמים - פרקטיקה שבעינייהם ישראל עצמה מגנה בתוקף. לשיטתם, על הצבא לנהוג באזרחי הצד השני באותה מידה של זהירות שבה היה נוהג אילו אזרחי מדינתו היו נקלעים לזירת המלחמה - "זה מה שכל צד צריך להגיד ללוחמיו: [...] בתור חייל, אתה מתבקש לקחת סיכון נוסף למען הגבלת היקף המלחמה. הלוחמים הם הדודים והגולייתים של הקהילות שלהם. אתה הדוד שלנו".<sup>1</sup>

### (3) צידוק היציאה למלחמה ומיגור הרוע

כדי לבחון את תוקפן של העמדות השונות שנדונו עד כה, אבקש להתעכב תחילה על מבחן מנרה - כניסוי מחשבתי שמציעים וולצר ומרגלית כקריטריון להערכת מוסריותה של לחימה בנוכחות אזרחים (Walzer & Margalit, 2009). המבחן מתבסס על שמועות

---

<sup>1</sup> "This is what each side should say to its soldiers: [...] As a soldier, you are asked to take an extra risk for the sake of limiting the scope of the war. Combatants are the Davids and Goliaths of their communities. You are our David." (Walzer & Margalit, 2009).

טרם מלחמת לבנון השנייה לפיהן חזבאללה תכנן להשתלט על קיבוץ מנרה. במסגרת המבחן מוצע מצב תיאורטי שבו חזבאללה אכן כובש את הקיבוץ, וצה"ל נדרש לצאת למבצע צבאי לשחרורו. במצב זה, מוצגים ארבעה תרחישים אפשריים לגבי זהות האנשים שחזבאללה משתמש בהם כמגנים אנושיים בתוך הקיבוץ: חברי הקיבוץ, מתנדבים זרים התומכים בישראל, זרים המפגינים כנגד המדיניות הישראלית, ומצב נוסף בו חברי הקיבוץ פונו מבעוד מועד וחזבאללה הביא במכוון אזרחים לבנונים לקיבוץ כדי שישמשו לו מגן אנושי. המבחן נועד לבסס דרישה אוניברסלית של זהירות: על צבא לנהוג באזרחי האויב באותה מידה של ריסון וזהירות שבה היה נוהג אילו אזרחי מדינתו היו נקלעים לזירת הלחימה. באמצעות דרישה זו מבקשים וולצר ומרגלית (2009) לערער על סדרי העדיפויות שמציעים כשר וידלין, ולכונן אמת מידה מוסרית שאינה תלויה בזהות הלאומית של האזרחים, אלא בעצם היותם חסרי יכולת להזיק.

בבחינה מעמיקה, מבחן מנרה מערים קשיים על עמידה ראויה במאפייני תורת המלחמה הצודקת שוולצר עצמו מציע. הדרישה להתייחס לאזרחי האויב כאילו היו אזרחי המדינה עצמה, אינה מעוררת רק קושי יישומי או רגשי, אלא יוצרת מתח מושגי פנימי בתוך ההיגיון המדינתי שמכוחו מוצדקת היציאה למלחמה מלכתחילה. כפי שהוזכר לעיל, על פי וולצר המדינה אינה רק גורם מנהלי המורה על הפעלת הכוח, אלא המסגרת הפוליטית שבכוחה להעניק לאלימות משמעות נורמטיבית, משום שהיא אמונה על ניסוח ה-jus ad bellum - היא קובעת מתי אזרחים הופכים ללוחמים, מנסחת את תכלית הלחימה, וקושרת את הפעלת הכוח במחויבות להגנה על קהילה פוליטית מוגדרת, שאותה מבקשים הלוחמים לשמר גם לאחר תום העימות.

בהקשר זה, ההבחנה המוסרית והפוליטית בין "שלנו" ל"שלהם", אינה ביטוי להעדפה שרירותית או לשיקול תועלתני צר במסגרת תפיסה עיקשת המבקשת לשים קץ למלחמה בכל מחיר, אלא דווקא נגזרת של יסודות הריבונות המדינתית, שבשם הנאמנות המתבקשת לחיי אזרחיה מוכרעת היציאה למלחמה והפעלת האלימות גם כלפי אזרחי הצד השני. לפיכך, דרישה לאוניברסליזציה בין אזרחים מרוקנת מתוכן את אחריותו הייחודית של הדרג המדיני כלפי לוחמיו. בכך, גישה זו חותרת תחת התשתית הנורמטיבית שעליה מושתתת ההצדקה ליציאה למלחמה (*jus ad bellum*), שהרי אם חובת ההגנה של המדינה מטשטשת את ההבחנה בין אזרחיה לבין אזרחים הנתונים לריבונות עוינת, מתערער ההיגיון שביסוד גיוסם של אזרחים ללחימה בשם אותה הגנה.

קושי מהותי זה מתחדד ביתר שאת בזירה הא-סימטרית של הלחימה בטרור, שם החלת דרישת האוניברסליות מחוללת עיוות נורמטיבי מבני. מצד אחד, בזירה זו ניצבת מדינה שפועלת מכוח עילה צודקת למלחמה - מיגור הטרור כאופן פעולה המרחיב רוע - ונדרשת, בשם שמירת כללי *jus in bello*, לנהל את הלחימה תחת מגבלות הנגזרות מן האוניברסליזציה של מושג האזרחות. מגבלות אלו מצמצמות את מרחב פעולת המדינה במלחמה עצמה, כאשר היא שואפת לפעול באופן התואם גם לאתיקת הלחימה וגם לתכלית הראויה שלשמה לחימה זו הוצדקה מלכתחילה. מנגד, היריב, בין אם עילתו ליציאה למלחמה מוצדקת ובין אם לא - שאלה אשר ממילא מופרדת על פי וולצר מן השיפוט על ניהול הלחימה - פועל בזירה תוך הפרה שיטתית של כללי *jus in bello*, ואינו מכיר בהבחנה בין לוחמים לאזרחים. יתרה מכך, הפרה זו אינה מקרית, אלא נבחרת כאסטרטגיה מבנית המנוצלת לטובתו.

כך מתהווה מצב שבו עיקרון מוסרי שנועד להציב גבולות, מעניק יתרון שיטתי לצד שאינו מחויב למסגרת המוסרית של צדקת ניהול המלחמה שבתוכה פועל יריבו.

בעיניי, א-סימטריה זו מעוררת קושי עמוק ביחס ליכולתה של דרישת האוניברסליות בזירת הטרור לשרת את מטרת העל של תורת המלחמה הצודקת על פי וולצר: צמצום הרוע. כאשר כללי ניהול המלחמה מופעלים באופן חד-צדדי בזירה שבה היריב פועל ללא ריסון, הם עלולים שלא לצמצם את הרוע אלא לאפשר את המשכו, ואף להקנות לו תנאים נוחים לפעולה. במצב כזה, הדרישה לאוניברסליות אינה כושלת רק במישור היעילות המעשית של מיגור הרוע, אלא גם פוגעת במימוש האחריות של הדרג המדיני כלפי לוחמיו - המדינה בוחרת לשלוח את אזרחיה ללחימה בשם מיגור הרוע, אך בו בזמן כובלת את יכולתם כחיילים לפעול באופן אפקטיבי להשגת מטרה זו. מכאן עולה השאלה ביחס לאחריותו וחובתו של הדרג המדיני כלפי אזרחיו-לוחמיו: האם ראוי לנסח *jus ad bellum* מוצדק המטיל על הלוחמים הנשלחים לזירה א-סימטרית את נטל ההכרעה, מבלי להעמיד לרשותם את כלל האמצעים הדרושים למימוש הכרעה זו?

#### (4) בין סמכות לנטילת סיכון

על רקע הביקורת שהצעתי על יישום דרישת האוניברסליות בין אזרחים בזירת הטרור, ניתן להבין את המוטיבציה הנטועה בבסיס עמדתם של כשר וידלין, המבקשים להתיר את שינוי מדרג הסיכונים בלחימה בטרור כך שתינתן עדיפות להגנה על חיי הלוחמים. אולם, הקושי שאני מזהה בעמדתם אינו נובע מעצם

ההגנה על החיילים, אלא מההבנה החלקית שהם מייצרים עבור תפקיד הלוחם. השינוי במדרג הסיכונים מנתק את הסמכות המוסרית להפעלת אלימות מהדרישה העקרונית לשאת בסיכון הכרוך בה. וולצר טוען כי מרגע שאדם מקבל על עצמו את תפקיד החייל, הוא אוחז בסמכות ייחודית להפעלת אלימות במסגרת הלחימה, ובכך נבדל מן האזרחים שאינם נושאים בכוח זה. בעיניי, נראה שסמכות זו אצל וולצר אינה מובנת בשלמותה אם היא מתוארת כהיתר להפעלת כוח בלבד, כפי שידלין וכשר מבינים אותה: הבנה מלאה של תפקיד הלוחם כוללת בהכרח גם דרישה עקרונית לשאת בסיכון הכרוך בהפעלת האלימות. בהינתן פטור מסיכון ללוחמים במסגרת הסמכות להפעלת אלימות, מתרוקן ממד האחראיות המובנה בה, בצורה שאינה משקפת באופן מלא את הדרישות המוסריות המוטלות על לוחמים במסגרת *jus in bello*. כשל זה מחמיר בזירת הלחימה בטרור, כאשר היריב פועל במכוון מחוץ למסגרת נורמטיבית של לחימה. במצב זה, ויתור פנימי של הצד הלוחם בטרור על רכיב הסיכון מהווה פגיעה ביכולת הלחימה בטרור עצמה להישמר כפעולה מוסרית המובחנת מן האלימות הרעה שאותה היא מבקשת למגר.

נראה כי הן דרישת האוניברסליות שמציעים וולצר ומרגלית, והן הדגשת הקדימות להגנה על חיי לוחמים בעמדתם של כשר וידלין, כושלות כל אחת בדרכה לתת דין וחשבון מלא לתנאי המלחמה הצודקת בטרור. בשני המקרים, יישום העקרונות מוביל לפגיעה בלכידותה הפנימית של תורת המלחמה הצודקת: מחד גיסא, דרישת האוניברסליות בין אזרחים מחלישה את צדקת עילת הלחימה בטרור ובכך חוטאת לצדקת היציאה למלחמה. מאידך גיסא, קדימות ההגנה על חיי הלוחמים בטרור מצמצמת מרכיב חיוני בתפקיד הלוחם באופן שפוגע בצדקת ניהול המלחמה.

יתר על כן, הקושי להכריע בין ליבות האמת בטענותיהם של וולצר ומרגלית ושל כשר וידלין, משקף מגבלה עמוקה בעצם הניסיון לנסח מלחמה צודקת על סמך תאוריה מוסרית. ניסיון זה נוטה להפשיט את הסובייקט מן ההקשר הרגשי-המחייב שבתוכו הוא פועל, ולבחון את פעולות הלחימה במונחים המתקשים לשקף את המטען התודעתי הכרוך בהתגייסות, בהסכמה, או בכניעה להפעלת כוח אלים בשם המדינה. נדמה כי הניסיון הפילוסופי מתעלם מכך שנקודת המוצא של תפיסת המוסר במלחמה אינה נובעת מתכתיב מוסרי מוחלט ואוניברסלי, אלא מתהווה כתוצר של תודעה משותפת וספציפית של קהילה ומתפיסת טוב פריטיקולרית; מעין כפיית "מבט משום מקום" על מצב שהוא כולו "מבט מתוך קהילה". שיפוטים מוסריים של פרטים בקהילה כרוכים בקשר עמוק בתוכן ובמסגור של מה נתפס כראוי וצודק ברמת התודעה המשותפת של אותם פרטים בלבד - מסגור שמכתיב הן את ההצדקה ליציאה למלחמה והן את אופן הלחימה עצמה.

בשל כך, נראה שההצדקה ליציאה למלחמה, גם אם אינה מתפקדת כקריטריון המוסרי היחיד בקביעת היותה של מלחמה צודקת, ממלאת תפקיד מכריע: היא זו שממקמת עבור המדינה, האזרח והלוחם את פעולת הלחימה על הרצף שבין כשל מוסרי הכרחי לבין אובדן לגיטימיות, ומכוחה מתעצבת הגדרת תפקידו וגבולות האחריות המוטלים על כל אחד מהשחקנים הללו. היעדר התייחסות למאפיינים אלו בלחימה חוטה להבנה שבהכרעה במלחמה בטרור - אין בנמצא עיקרון מוסרי אוניברסלי היכול להבטיח בעת ובעונה אחת מיגור אפקטיבי של טרור והימנעות מוחלטת מפגיעה בבלתי-לוחמים, והתעקשות על דרישה כזו עלולה בעצמה להיות בלתי מוסרית.

## (5) פניו של המנצח

במאמר זה ביקשתי לחדד את הקושי בשמירה על שני עקרונות הגלומים בעמדותיהם של ההוגים שנידונו - קושי המתמחה, בסופו של דבר, בשתי שאלות מפתח: מתי מלחמה מבקשת למגר רוע, ומתי היא מאמצת את האכזריות המאפיינת את אותו רוע? נדמה כי דווקא בזירה הא-סימטרית של המלחמה בטרור, כל הכרעה מוסרית כרוכה בהכרח בכישלון: בין אם בפגיעה ביכולתה של מדינה להגן על אזרחיה, ובין אם בשחיקת הגבולות המוסריים שבשםם היא מפעילה כוח. ייתכן כי ההכרה בהיעדרו של פתרון מוסרי שלם אינה צריכה להוביל לוותר על מוסר המלחמה, אלא דווקא להבנה מחודשת של תפקידו.

תורת המלחמה הצודקת אינה יכולה להבטיח מלחמה נקייה מסתירות, אך היא עשויה לשמש עבור מדינה ולוחמיה תזכורת מתמדת לכך שגם במציאות של אלימות מתמשכת, שאלת הגבולות הנורמטיביים אינה מתבטלת, והשאיפה לניצחון לא צריכה לגרור שינוי של פניה המוסריות של החברה. בהקשר זה, תורת המלחמה הצודקת משרתת כעוגן הן למדינה והן לחייליה, פן ישתעבדו למסגור המלחמה כדבקות עיקשת בניצחון הטוב על הרע, ולא כדבקות בחיים, גם כאשר אין דרך לעשות זאת מבלי להיכשל חלקית. על מדינת ישראל להגיד ללוחמיה: ביציאה למלחמה אתם כדוד, השתדלו שלא לחזור כגוליית.

## רשימת מקורות

- וולצר, מ' (1984). **מלחמות צודקות ולא צודקות** (י' ברונובסקי, מתרגם). עם עובד.
- Kasher, A., & Yadlin, A. (2005). Assassination and Preventive Killing. SAIS Review of International Affairs, 25(1), 41-57. <https://doi.org/10.1353/sais.2005.0011>
- Walzer, M. (1977). Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Basic Books.
- Walzer, M., & Margalit, A. (2009, May 14). Israel: Civilians & Combatants. The New York Review of Books, 56(8). <https://www.nybooks.com/articles/2009/05/14/israel-civilians-combatants/>

# עייפות כרונית: למה סנקציות הן רק כלי משלים לשינוי מדיניות

שחר ציטרון

סטודנט שנה ב' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

אחת התפיסות המקובלות היא כי סנקציות כשלעצמן הן כלי אפקטיבי באופן עצמאי לשינוי מדיניות. ייתכן כי הדבר נכון ברמת הפירמה או הארגון, אך כשעוברים לשדה המדינתי נדמה כי הנחה זאת שגויה ברוב מוחלט של המקרים. במאמר זה נטען כי בניגוד לדעה הרווחת, משטר סנקציות אינו מספיק להוביל לשינוי במדיניות, אלא הוא רק כלי משלים ללחץ צבאי ומדיני. ההתמקדות בסנקציות כמטרה פוגעת במאמצים אלו. מאמר זה בוחן את מגבלות הסנקציות ככלי, תוך ביסוס הטענה באמצעות עיקרון התועלת השולית הפוחתת, מישור התודעה, ושימוש באיראן, המהווה דוגמה אקטואלית, כמקרה בוחן.

---

## (1) מבוא והגדרת מונחים

לאורך ההיסטוריה, מדינות ואימפריות השתמשו בכלים כלכליים כחלק מארסנל היכולות שלהם במטרה להשפיע על מדינות אחרות. גם בעשרות השנים האחרונות ניתן למנות מספר רב של משטרי סנקציות שנועדו להוביל לשינוי מדיניות של משטרים שונים, אולם אלו ברובם לא הצליחו במטרתם (Early, 2015). בין אם נבחן את משטר הסנקציות של ממשל טראמפ על איראן,

הסנקציות של מדינות אירופה על רוסיה ומשטרי הסנקציות על ונצואלה וצפון קוריאה, ניתן לראות כי מדינות אלו לא שינו את התנהגותן עקב הסנקציות. לממצאים אלו מספר הסברים: יכולת ההסתגלות לסנקציות; עיקרון התועלת השולית הפוחתת; היבטים תודעתיים; והיעדר יכולת להפעיל לחץ אפקטיבי לאורך זמן. במאמר זה אתמקד בעיקר במקרה האיראני, לאור הרלוונטיות והאקטואליות שלו, ואדגים באמצעותו את ההסברים השונים ליכולת ההשפעה הישירה המוגבלת של הסנקציות.

בשביל להבין את הטענה לעומקה, חשוב להגדיר את המונחים המקצועיים בהם אשתמש. פגיעה בכלים כלכליים נוגעת להפעלת לחצים על מדינה או ארגון בדמות כלים השייכים לתחום הכלכלי, דוגמת חסימת חשבונות בנק או החרמת מסחר. לעומת זאת, פגיעה כלכלית מתייחסת לפגיעה בכלכלה שיכולה לקרות גם באמצעים לא כלכליים, דוגמת פגיעה קינטית במוסדות מסחר או תקיפת סייבר על שרתים של בנקים. המונח סנקציה מתייחס להחלת חוק או איסור מסוים באופן רחב, דוגמת איסור על מסחר בנשק עם לבנון. דזיגנציה היא נקיטת צעד למול גורם ספציפי, כמו "פלוגי אלמוני" או "חברת ישראל בע"מ". כלומר, סנקציה היא הכלי הכללי בעוד דזיגנציה היא השימוש בכלים כלפי גורם ספציפי, הנקרא גורם מוכרז, או המנגנון באמצעותו מוציאים לפועל סנקציה קיימת. אמברגו הוא מקרה ספציפי של סנקציה, במסגרתו נאסר מסחר בתחום שלם או עם מדינה ספציפית, ולרוב מתמקד בתנועה של סחורות. לדוגמה, איסור על מכירת נשק למדינה מסוימת הוא אמברגו נשק. כאשר מדברים על לחץ מדיני, הכוונה היא לשימוש באמצעים דיפלומטיים-מדיניים, הנחשבים רכים יותר מאשר איום צבאי. בין הדוגמאות ללחץ מדיני ניתן

למנות החזרת שגרירים, גינויים באו"ם, חרם תרבותי או השעיה מארגונים בין-לאומיים.

בנוסף, חשוב להדגיש כי משטר הסנקציות על דרום אפריקה בתקופת האפרטהייד (1948-1994), שהיה חלק מהגורמים שהובילו לשינוי המדיניות שלה, הוא בראייתי בבחינת היוצא מן הכלל.<sup>1</sup> המאפיינים הייחודיים של דרום אפריקה - ניסיונותיה להתקרב למדינות המערב ותפיסת ההנהגה את עצמה כמערבית ודמוקרטית ולא דיקטטורית; אופוזיציה מאוחדת מבית (בהובלת ה-ANC ומנדלה); שליטת המדינה על ידי מיעוט אתני; קונצנזוס בין-לאומי שכמעט ולא אפשר יכולת הסתגלות לסנקציות; ותלות במשאבים חיצוניים, הם שהובילו לכך שדרום אפריקה שינתה את המדיניות שלה (Levy, 1999). מאפיינים אלה אינם נפוצים בקרב המשטרים עליהם מוטלים סנקציות, כפי שאראה בהמשך.

## (2) יכולת ההסתגלות לסנקציות

משטרי סנקציות בדרך כלל מתוכננים להשפיע על המגזרים המשמעותיים מבחינה כלכלית, "הקטר" של המשק: המגזר הפיננסי, התעשיות השונות ובפרט תעשיית הנשק, מגזר האנרגיה ועוד (Nephew, 2017). אולם, בתור שחקן אקטיבי, המדינה עליה מושטות הסנקציות מגיבה להכרזות. היא מנסה למסד

---

<sup>1</sup> משטר הסנקציות על דרום אפריקה החל ב-1962 בהחלטה לא מחייבת של האו"ם להטלת חרם כלכלי וצבאי על דרום אפריקה. לאורך השנים התרחב משטר הסנקציות על דרום אפריקה, עד שהוסרו הסנקציות האחרונות בשנת 1994, עם בחירתו של נלסון מנדלה לנשיאות המדינה וסיום משטר האפרטהייד.

צירים פיננסיים חלופיים בשביל להמשיך לייצא ולייבא את מוצרי התעשיות השונות, תוך פיתוח וקידום שווקים חדשים לצד יצירת שיתופי פעולה ביטחוניים. היא עושה זאת באמצעות שימוש בפרקטיקות שונות לעקיפת הסנקציות (דוגמת שימוש בחברות כיסוי, סחר חליפין, ועוד). כלומר, המדינה פועלת באופן אקטיבי לבטל את השפעת הסנקציות, ובכך גורמת לאי-מימוש מלוא הפוטנציאל שלהן. יתר על כן, המדינה שנפגעת מהסנקציות יכולה גם לבחור לבצע רפורמות במשק, דוגמת קיבוע שער חליפין או הלאמת חברות באופן שמאפשר לה להסתגל, במידה מוגבלת, לסנקציות.

אחת הסיבות ליכולת ההסתגלות הזו היא "מדינות צד שלישי": מדינות שלא מטילות את הסנקציות בעצמן ובחרות לשתף פעולה במודע, או להעלים עין, מהמסחר המתבצע עם המדינה עליה מוטלות הסנקציות (Third Party Evasion). כך יכולת ההשפעה של הסנקציות פוחתת, והמדינה שנמצאת במוקד הסנקציות מוצאת פתרונות חלופיים לצירי המסחר והפיננסיים שלה. בעולם של גלובליזציה ומסחר בין-לאומי מפותח, האפשרויות הרבות שעומדות בפני מדינות הנתונות תחת סנקציות מאפשרות להן להסתגל אליהן בהצלחה (Drezner, 2015, pp. 755-764). כפי שנטען לעיל, דרום אפריקה הייתה תלויה במשאבים חיצוניים, לצד הקונצנזוס הבין-לאומי על נחיצות משטר סנקציות על המדינה שהוביל לכך כי מדינות לא רצו לקיים עימה קשרים. אלו היו בין הגורמים לכך שמשטר הסנקציות על המדינה דווקא כן הוביל לנפילת שלטון האפרטהייד.

דוגמה הפוכה לכך ניתן למצוא במקרה של איראן. בתגובה לסנקציות האמריקניות, איראן הקימה תשתיות פיננסיות

עוקפות סנקציות, תוך שימוש בחברות כיסוי במדינות שונות (Talley, 2022). תשתיות אלו הפכו למנגנון מדינתי שיטתי המסייע לאיראן להעביר כספים בהיקפים של מיליארדי דולרים. בנוסף, היא מבצעת שימוש ב"צי צללים" (Shadow Fleet) המורכב מעשרות מכליות המשנעות נפט ותוצריו, תוך שימוש בפרקטיקות שונות במטרה לעקוף את הסנקציות האמריקניות, דוגמת כיבוי מכשירי המעקב שלהן או העברת הנפט בין מכליות באמצע הים (Peachey, 2023), ומזייפת מסמכים בשביל למכור סחורות למדינות שישתכנו בחשיפה לסנקציות אם יסחרו עם איראן בגלוי (Raanan, 2025). בנוסף, איראן יצרה שיתופי פעולה עם מדינות שונות בהן הרגולציה הפיננסית והמסחרית מקלה (דוגמת איחוד האמירויות) או שלהן אינטרסים נוגדים לאלו האמריקאיים כך שהן לא שיתפו פעולה עם הסנקציות האמריקאיות, דוגמת סין, ונצואלה וסוריה. פרקטיקות אלה מדגימות את הפעולות האקטיביות שמדינה יכולה לבצע בשביל להתמודד עם הסנקציות.

### **(3) עיקרון התועלת השולית הפוחתת: עייפות סנקציות**

אחד העקרונות הבסיסיים בכלכלה, הוא עיקרון התועלת השולית הפוחתת (Diminishing Marginal Utility). עיקרון זה קובע כי ככל שמשתמשים יותר במוצר, תוספת התועלת או ההנאה ממנו פוחתת. הקריטריון לפיו נבחנות מידת יעילותן של סנקציות הוא תועלתני: מהי מידת ההשפעה על ההתנהגות של

הגורם שכנגדו מכוון משטר הסנקציות?<sup>2</sup> האם משטר סנקציות מצליח להשיג את מטרתו? האם הנזק הכלכלי שהסנקציות גורמות מספיק בשביל להוביל לשינוי המדיניות? אמות המידה התועלתניות בהן אנחנו בוחנים את משטר הסנקציות, ביניהן הנזק הנגרם לכלכלה, מאפשרות ליישם את עיקרון התועלת השולית הפוחתת - ככל שנעשה יותר שימוש בסנקציות, התועלת הכלכלית מהן, הנזק הכלכלי שהן גורמות, תלך ותפחת. תועלת זאת משנית לתועלת הישירה, שינוי המדיניות, מכיוון שהטלת הסנקציות נעשית למען שינוי המדיניות ולא לשם הנזק הכלכלי לכשעצמו. את תופעה זו ניתן לכנות "עייפות סנקציות" (Sanctions Fatigue): ירידה ביכולת ההשפעה של הסנקציות ככל שהשימוש בהן הופך לתדיר יותר.

בראייתי, לתופעת עייפות הסנקציות שתי סיבות עיקריות. הראשונה, יכולת ההסתגלות, כפי שהוסברה לעיל. השנייה, העובדה כי ככל שמשיתים יותר סנקציות ומטילים דזיגנציות על יותר ישויות יש להן יותר אפשרויות מסחר אחת עם השנייה. אפשר לתאר זאת כשני מעגלים: המעגל הראשון הוא הכלכלה הגלובלית המוסדרת, אותה נגדיר ככלכלה העולמית הנורמטיבית. תחת מעגל זה נכללים הבנקים, החברות המסחריות והממשלות שמחוברים למערכת הפיננסית המערבית (בעיקר זו האמריקאית), שמצייתים לחוק ואינם נמצאים תחת סנקציות. אצוין כי מרבית הכלכלות הגדולות והמפותחות

---

<sup>2</sup> ניתן, ואף צריך, לנהל דיון אתי חשוב על השאלה האם התועלת משינוי המדיניות הרלוונטית עולה על הנזק והסבל (הכלכלי והאנושי) אותם חווים אזרחי המדינה. אולם, לאור מגבלת המילים ומכיוון שהמאמר אינו נוגע בהיבט המוסרי והאתי של הסנקציות, לא נעשתה התייחסות לכך.

בעולם, המרכיבות את הכלכלה העולמית הנורמטיבית, מגיעות ממדינות המערב, בראשן ארצות הברית. המונח לא מציין העדפה אלא תופעה פוזיטיבית. המעגל השני, לו נקרא כלכלת המצורעים, הוא מעגל המדינות והגופים שאינם נשמעים לחוק, המנסים לקרוא תיגר על ההגמוניה של המערכת הפיננסית האמריקאית, המבצעים פשעים דוגמת הלבנת הון וסחר בסמים, ואשר עליהם מוטלות סנקציות.

הקיום של גופים ומדינות המנותקים מהמערכת הפיננסית השלטת מתמרץ את אותם גורמים לפתח מנגנונים מסחריים ופיננסיים חליפיים ולהשתמש בהם, באופן שפוגע ביעילות הסנקציות. כך, הסנקציות דוחפות את המדינות והגופים הללו לקדם בריתות ומנגנונים חלופיים לאלו הלגיטימיים, דוגמת ארגון BRICS, שמטרתו להוות תחליף למערכות הפיננסיות המערביות ולקדם שיתוף פעולה כלכלי בין הדרום הגלובלי. דוגמה נוספת לכך היא רוסיה: עקב האיסור על שימוש במערכת המסרים הבנקאית SWIFT, רוסיה מנסה לחבר את מערכת המסרים הרוסית SPFS לבנקים זרים כך שהם לא יחששו מהסנקציות האמריקאיות (Ayers & Tsering, 2025; Office of Foreign Assets Control [OFAC], 2024). בהינתן שהמעגל הראשון רחב מאוד וכולל בתוכו כמעט את כלל הגופים בעולם, המעגל השני, כלכלת המצורעים, נתון בבעיה - אין לו עם מי לקיים קשרים מסחריים וכלכליים. אולם, ככל שהשימוש בסנקציות נעשה יותר ויותר רווח, כמות הגופים השותפים במעגל השני גדלה, ההשפעה של הסנקציות קטנה והתועלת שלהן יורדת. זאת, מכיוון שהגופים בכלכלת המצורעים יכולים לקיים קשרים מסחריים ביניהם למרות הסנקציות. לאחר שגוף נמצא ברשימת הישיוות המוכרזות, התמריץ שלו לא לקיים קשרים עם גוף נוסף

ברשימת הדזיגנציות קטן בצורה משמעותית, כך שיכולת ההשפעה עליו כמעט ואינה קיימת יותר. אם כן, קיים פרדוקס: ככל שמספר הסנקציות והדזיגנציות עולה, התועלת מהן פוחתת וייתכן ובשלב מסוים אף תהיה שלילית.

ניקח לדוגמה את מגזר הנפט האיראני. תחילה, משטר הסנקציות האמריקני גרם לכך שמדינות רבות הפסיקו את ייבוא הנפט האיראני. אולם, ככל שהתרחב השימוש בסנקציות, התועלת מהן הלכה ופחתה: חברות סיניות, שניסו לחתור תחת ההגמוניה האמריקאית במערכת הפיננסים ובשוק האנרגיה, המשיכו לרכוש נפט איראני (Washington Institute, 2023). זאת לצד גורמים נוספים במעגל השני, דוגמת גורמים מסוריה או ונצואלה, שהמשיכו לסחור בנפט האיראני. למרות שבתחילה היקף יצוא הנפט האיראני צנח לשפל תקדימי, בשנה האחרונה (2025) יצוא הנפט האיראני עומד על כ-1.5 מיליון חביות ביום (מח"י) בממוצע (Federal Reserve Bank of ST. Louis [FRED], 2024), היקף הנמוך רק במעט מהיקף היצוא בשנת 2017 תחת הסכם הגרעין (JCPOA), שעמד סביב 2 מח"י.

#### **(4) תודעה: מינוף הסנקציות על ידי השלטון**

קושי נוסף בשימוש בסנקציות ככלי יחיד לשינוי מדיניות הוא היבטי התודעה המשפיעים על תגובות הציבור והממשלה. כאשר מדינה זרה מטילה סנקציות על מדינה אחרת, השלטון עשוי למנף זאת לחיזוק וביסוס שלטונו באמצעות הצגת הממשלה הזרה כגורם הרע שמנסה לפגוע באזרחי המדינה ולכפות עליהם מדיניות זרה. השלטון במוקד, שפעמים רבות הוא דיקטטורי או

אוטוקרטי, משתמש באמצעים שונים להשפיע על תודעת הציבור ועל עמדתו, כולל מניפולציות ותעמולה. בכך, האזרחים נשמעים לשלטון, מסגלים אורך רוח ויכולת ספיגה והתמודדות ומפחיתים מהלחץ שמופעל על השלטון המקומי.

תופעת ההתאגדות סביב הדגל (Baker & Oneal, 2001), במסגרתה השלטון באותן מדינות מאגד את האזרחים ומייצר תמיכה פנימית למול איום חיצוני, היא תופעה מוכרת שניתן למצוא בכלל סוגי המשטרים. הן במדינות דמוקרטיות מערביות והן במשטרים דיקטטוריים, כאשר ישנו איום כלשהו מבחוץ, השלטון נוטה לגייס תמיכה פנימית באמצעים שונים: תקשורת, מיצגים ציבוריים וחינוך. באופן זה המשטר המקומי מונע מהאזרחים להפעיל עליו לחץ פנימי ומאפשר אורך רוח בהתמודדות עם הסנקציות. חשוב להבדיל בין תופעה זאת, אשר יוצרת התאגדות פנימית, לבין תופעת ה-*scapegoating*, המוצאת "שעיר לעזאזל" חיצוני בדמות הסנקציות והאחראים להן, אותו ניתן להאשים בכל תחלואי המדינה. החשיבות של היבטי התודעה נראית משמעותית יותר בהינתן שחלקים נרחבים בכלכלה מבוססים על ציפיות הציבור ודעת הקהל. לדוגמה, האינפלציה העתידית מושפעת בין היתר מציפיות הציבור לאינפלציה ומאמון האזרחים בבנק המרכזי המקומי. כאשר השלטון מצליח להשפיע על תודעת האזרחים הוא מצליח למנוע מהאינפלציה והמצב הכלכלי להחמיר.

ניתן לחזות בתופעה זאת באיראן: המשטר האיראני משתמש באמצעי תעמולה ובתקשורת על מנת לגייס תמיכה פנימית מהעם ולמנוע מחאות והתאגדות של האזרחים נגדו (זבולוני, 2026). הצגת ארצות הברית והמערב כאויב העם באמצעות התקשורת

ומערכת החינוך, היא חלק מכלי התודעה בהם השלטון משתמש בשביל להגביל את השפעת הסנקציות ולמנוע קריסה כלכלית של המדינה. הצהרות לתקשורת של שר הכלכלה או נגיד הבנק המרכזי האיראני (Central Bank of Iran - CBI) הן דבר שבשגרה, ומטרתן למנוע הידרדרות במצב הכלכלי ושליטה בהיבטים כלכליים, דוגמת האינפלציה.

### **(5) קושי בלחץ אפקטיבי לאורך זמן**

לצד כל זאת, בשביל לשמר את השפעת הסנקציות, יש צורך במשטר סנקציות אינטנסיבי ונרחב שמפעיל לחץ לאורך זמן, שלא "מוריד רגל מהגז". כלומר, בתאוריה, אם משטר סנקציות היה מוטל לאורך תקופת זמן ארוכה מספיק, לצד קיומם של מספר תנאים נוספים, הוא היה גורר משבר כלכלי עמוק שהיה מסוגל להוביל לשינוי מדיניות. אולם, במציאות, נראה כי אין הדבר אפשרי. במשטר המותקף ישנם אנשים וגופים דינמיים שמגיבים לסנקציות, כפי שהוסבר לעיל. לכן, הכרזת סנקציות על ישות כלשהי לא תמנע ממנה לבצע פעילות כלכלית - אלא רק תדרוש ממנה לעקוף מגבלה זאת. בעולם דינמי תמיד ניתן יהיה למצוא דרכים חדשות לעקוף את הסנקציות. אם כן, יש צורך בהפעלת לחץ מתמשכת בשביל להוביל לשינוי מדיניות - אולם, כפי שניתן לראות בעולם, המחלוקות הפוליטיות והשינויים התכופים בין ממשלות ומנהיגים, בפרט בדמוקרטיה המערביות, לא מאפשרים שימוש במדיניות ארוכת טווח דיה.

ניתן לחזות בקשיים בהפעלת לחץ לאורך זמן ובבעיות במשטר סנקציות שלא מפעיל לחץ אפקטיבי דרך בחינת כהונתו של ג'ו

ביידן כנשיא ארצות הברית. עקב מדיניות החוץ הפשרנית יחסית שהיה צפוי ביידן לקדם, כבר מבחירתו בנובמבר 2020 איראן ציפתה לשינויים חיוביים בכלכלה שלה. אחד המדדים לכך הוא העלייה בהיקף יצוא הנפט האיראני - אם בשנת 2020 הגיע ייצוא הנפט האיראני לשפל חסר תקדים, מאז סוף אותה שנה הוא החל לעלות. אמנם המשברים הכלכליים באיראן לא נפתרו, אבל חלק ניכר מהלחץ הכלכלי שהיא הייתה נתונה בו פחת. הדבר ממחיש את העיקרון החשוב - לחץ כלכלי אפקטיבי לוקח זמן. הוא דורש מכבש מתמשך, בלתי פוסק, של סנקציות ופעילויות לסיכול כלכלי בשביל למנוע שיפור. בעולם בו פוליטיקאים וקובעי מדיניות משתנים כל הזמן, דבר זה הוא כמעט בלתי-אפשרי. השינוי בין ממשל טראמפ לממשל ביידן הפחית מהלחץ הכלכלי על איראן ואפשר לה מרווח נשימה באופן שפגע במאמצי משטר הסנקציות האמריקאי.

### **(6) הצורך בלחץ צבאי ומדיני בנוסף לסנקציות**

לאחר שהראיתי מדוע סנקציות אינן כלי מספיק להוביל לשינוי מדיניות, אלא רק כלי משלים שמסייע להחליש את המדינה הסוררת לקראת עימות, עולה השאלה - מה כן ניתן לעשות בשביל לגרום למדינות סוררות לשנות את התנהגותן? פתרון אחד הוא תמריצים חיוביים לשינוי התנהגות, אולם פתרון זה מושתת ביסודו על הסנקציות והגזירות הכלכליות. הצורך בתמריצים חיוביים מתבסס על העונשים הכלכליים אותם ספגה המדינה. לכן, לא ניתן לבצע הפרדה אמיתית בין השניים - תמריצים כלכליים חיוביים מתבססים על ביטול הסנקציות והמקלות הכלכליים, ואלו ייעשו רק לאחר שינוי המדיניות המבוקש.

התשובה נמצאת, בעיניי, בשני מנופי לחץ נוספים: לחץ מדיני-דיפלומטי ולחץ צבאי אמין. הראשון נתפס כלגיטימי יותר ונעשה בו שימוש תכוף. השני נתפס כחריג ומצריך זהירות יתרה כשרוצים להשתמש בו, בעיקר בתפיסתן של מדינות המערב. כיום, לחץ צבאי, המתורגם לאיום צבאי ממשי על המדינה הנתונה ללחצים, נתפס כמסוכן ועלול להוביל להתלקחות, ולכן צריך לשקול בכובד ראש את השימוש בו. מחשבה זאת לא לוקחת בחשבון באופן מלא את ההיבט הבא: ייתכן שלחץ ואיום צבאי אמין הם הכלים היחידים שיאפשרו את שינוי המדיניות (Pape, 1997). ככל שמהססים להשתמש בהם, מנוף הלחץ הולך ונשחק, בין היתר לאור הביטחון של המדינה המאוימת בכך שלא תותקף צבאית, תוך מתיחת הגבולות ונקיטת צעדים מתריסים.

הדוגמה האקטואלית הבולטת לכך, גם כאן, היא איראן. הסכם הגרעין בשנת 2015 (JCPOA), שנחתם בתקופת ממשל אובמה, הוכיח כי סנקציות בלבד אינן יכולות להשיג את המטרה. סנקציות היו הכלי המרכזי שנעשה בו שימוש כנגד איראן, שינוי המדיניות היה מוגבל מבחינת מסגרת הזמנים ולא היה ארוך טווח, ונשמעו טענות מצד גורמים ישראלים כי איראן לא שינתה את ההתנהלות שלה בפועל וכי המשיכה לקדם את תוכנית הגרעין תחת שם אחר (שלו ואדמקר, 2018). כלומר, נטען כי איראן המשיכה לקדם את תוכנית הגרעין במסווה, לצד פיתוח תוכנית הטילים הבליסטיים ומימון וקידום טרור ברחבי המזרח התיכון והעולם. בנוסף, האיום הצבאי בתקיפה ישראלית (שלא ניהלה את משטר הסנקציות בפועל אך תמכה בו ובמטרותיו והיוותה בעלת ברית של ארצות הברית) עדיין היה קיים, אך לא נתפס ככזה שיצא לפועל באופן ממשי (לפי מספר דיווחים, ישראל גיבשה תוכניות לתקיפת מתקני הגרעין, אולם אלו לא יצאו לפועל; ראו

למשל כהן, 2007). בנוסף, בשנים האחרונות איראן נמנעה מלהתפשר בכל הנוגע למשא ומתן לחזרה להסכם הגרעין. למרות שהתיישבה למשא ומתן בזמן כהונת ביידן, בפועל היא לא הפסיקה את פעילותה הגרעינית ואת ערעור היציבות במזרח התיכון. כל עוד העריכה שישראל או ארצות הברית לא יתקפו, איראן לא הסכימה לשנות את המדיניות שלה.

אולם, ביוני 2025 ישראל פתחה במבצע "עם כלביא" במהלכו היא פגעה בתוכנית הגרעין האיראנית. בתוך כך, ארצות הברית הפציעה גם היא את מתקן הגרעין בפורדו (Lopez, 2025), תקיפה שלטענתה סיכלה את תוכנית הגרעין האיראנית (הגם שיש דיווחים לפיהם התקיפה לא השמידה את המתקן; ראו למשל Yousif, 2025). למרות זאת, ולמרות הרחבת משטר הסנקציות על המדינה מצד מדינות נוספות (לאחר הפעלת מנגנון ה-SnapBack), איראן המשיכה בשיקום תוכנית הגרעין שלה והפצת טרור במזרח התיכון (Council of the EU, 2025). להערכתי, הסיבה העיקרית לכך הייתה התפיסה האיראנית כי המערב איננו מעוניין במלחמה וכי לא נשקף עליה איום צבאי אמין נוסף מצד ישראל וארצות הברית. מכיוון שאיראן חשבה שתקיפה נוספת על אדמתה בידי ארצות הברית ומדינות מערביות נוספות (דוגמת גרמניה ובריטניה) אינה סבירה, היא לא שינתה את פעילותה. כלומר, הסנקציות עצמן לא הספיקו בשביל להרתיע את איראן - ברגע שאיום צבאי ישיר לא עמד על הפרק היא המשיכה בהתנהלותה.

בסוף שנת 2025 ובתחילת שנת 2026 פרצו מחאות באיראן. המחאות, שהתפרצו לנוכח המצב הכלכלי הקשה של אזרחי המדינה והדיכוי אותו הם חווים לאורך העשורים האחרונים, דוכאו ביד קשה על ידי המשטר. לפי המשטר האיראני, כמה אלפי

מפגינים נהרגו בהפגנות, אולם לפי הערכות חיצוניות שפורסמו, מעל 30 אלף מפגינים איראנים נטבחו בידי המשטר (McClure & Parent, 2026; Assadi et al., 2026). כנגד זאת, ארצות הברית, בראשות הנשיא טראמפ, איימה על המשטר שהמשך הטבח וההרג יוביל לתוצאות מרחיקות לכת כנגד המשטר. בשל כך, איראן הסכימה להתיישב לשולחן המשא ומתן עם ארצות הברית. למרות זאת, היא לא הסכימה להתפשר ולהפסיק את תוכנית הגרעין שלה, את תוכנית הטילים ואת הפצת הטרור ברחבי המזרח התיכון. הטענה כי הסנקציות הובילו באופן ישיר למצב הכלכלי הקשה ולהפגנות נכונה. אולם, היא מפספסת נקודה חשובה - לא הסנקציות לבדן הן שהצליחו להחליש את המשטר בצורה מספקת כדי שההפגנות יוכלו להפיל אותו. הסנקציות שימשו רק ככלי משני, אמנם חשוב אך משני בלבד, בדרך לשימוש בכלי המרכזי: לחץ צבאי.

בהמשך לכך, בתאריך ה-28 בפברואר פתחו ארצות הברית וישראל במבצע "שאגת הארי" (Epic Fury), שמטרתו לפגוע באופן משמעותי בתוכנית הגרעין ותוכנית הטילים הבליסטיים. המקרה האיראני מדגים כי הניסיון לגרום לשינוי מדיניות של מדינה אינו מסתכם רק בסנקציות, אלא גם דרך איום מדיני וצבאי אמין. אולם, חשוב להדגיש כי עד כתיבת שורות אלו איראן לא שינתה סופית את המדיניות שלה ועדיין מתקיים משא ומתן בינה ובין ארצות הברית בנושא.

איום צבאי, תקיפה ומלחמה, הם כלים הכרחיים ואפקטיביים לשינוי מדיניות, הקיימים בארסנל הכלים של מדינות המערב. אמנם המלחמה עצמה גורמת לנזק והרס, אך בשביל למנוע מכוחות אחרים ליצור יותר הרס ומוות, דרוש איום אמין להפעלת

כוח צבאי שירסן אותם. במידה שהאיום אינו אמין, הגורמים אותם מדינות המערב מעוניינות לעצור לא יחששו מהפעלת הכוח. לכן, יש צורך בהפנמה כי שימוש בכלים אלו יסייע להפוך את העולם למקום בטוח יותר, בכך שהוא יגרום לשינוי ההתנהגות במדינות מסוימות: מדינות המעוניינות בהפצת טרור, פיתוח תוכניות גרעין ותוכניות לטילים בליסטיים, המאיימים על חיהם של אנשים רבים ודוגלות באידיאולוגיות הנתפסות כבעייתיות ומסוכנות.

## **(7) מסקנות ותובנות: סנקציות ככלי לשינוי מדיניות ולא כמטרה**

### **בפני עצמה**

נכון לרגעי כתיבת המאמר, מבצע "שאגת הארי" פגע בתוכניות הטילים הבליסטיים והגרעין של איראן והוביל בפועל לשינוי במאזן הכוחות במזרח התיכון (צבא ההגנה לישראל, 2026). למרות שהסנקציות סייעו להביא את איראן חלשה יותר לעימות ומימשו את מטרתן "הצנועה" ככלי משני, המבצע הצבאי הוא זה שהוביל לגריעת היכולות בפועל, גם אם ללא שינוי המדיניות האיראנית. לאור זאת, ובשביל להתמודד ביעילות גדולה יותר עם מדינות סוררות בעתיד, יש להפיק לקחים על אפקטיביות כלי הסנקציות.

התובנה העיקרית צריכה להיות ברורה: סנקציות הן כלי משני בלבד לנטרול איומים ממדינות השונות, לא כלי מרכזי, ובטח שלא מטרה. התפיסה הרווחת כי סנקציות בלבד יוכלו להוביל לשינוי מדיניות, כפי שסברו חלק מאדריכלי משטר הסנקציות האמריקני על איראן, היא שגויה. התפיסה ששמה במרכז את

השימוש במשטר סנקציות רחב ומקיף, ובעצם הופכת אותו למטרה בפני עצמה, פוגעת במאמצים להתמודד עם האיומים. כאמור: יכולת ההסתגלות לסנקציות; עיקרון התועלת השולית הפוחתת; היבטים תודעתיים; והיעדר יכולת לבצע לחץ אפקטיבי לאורך זמן, מונעים מסנקציות להוביל לשינוי מדיניות ברוב מוחלט של המקרים ולכן נדרשת הפעלת כלים נוספים - הכלים המרכזיים לשינוי מדיניות: לחץ מדיני או צבאי.

## רשימת מקורות

- זבולוני, ד' (2026, 19 בינואר). אינטרנט כקלף שליטה: התוכנית הסודית של המשטר האיראני. **מקור ראשון**.  
<https://www.makorishon.co.il/news/middleeast/article/231480>
- כהן, ד' (2007, 7 בינואר). דיווח: ישראל מתכננת תקיפה גרעינית באיראן. *ynet*.  
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3349098,00.html>
- צבא ההגנה לישראל. (2026, 17 באפריל). **חיסול הצמרת, הפגיעה בתעשייה הצבאית ומכה של עשרות מיליארדים: סיכום מיוחד של 'שאת הארץ' עד כה - הנתונים וההישגים המרכזיים**.  
<http://bit.ly/4xsluL>
- שלו, ט' ואדמקר, י' (2018, 30 באפריל). נתניהו חשף מסמכים חשאיים של איראן: ממשיכה לשאוף לנשק גרעיני. **וואלה**.  
<https://news.walla.co.il/item/3154195>
- Assadi, R., SeifiKaran, F., Tabatabaei, S., Faraji, R., & Chisholm, J. (2026, February 9). Revealing names and faces of the victims of Iran's protest crackdown. *BBC News*.  
<https://www.bbc.com/news/articles/c62v248xkl5o>
- Ayers, G., & Tsering, L. (2025). *China's Facilitation of Sanctions and Export Control Evasion*. U.S.-China Economic and Security Review Commission. <https://www.uscc.gov/research/chinas-facilitation-sanctions-and-export-control-evasion>
- Baker, W. D., & Oneal, J. R. (2001). Patriotism or Opinion Leadership?: The Nature and Origins of the "Rally 'Round the Flag" Effect. *Journal of Conflict Resolution*, 45(5), 661-687.  
<https://doi.org/10.1177/0022002701045005006>
- Council of the EU. (2025, September 29). *Iran sanctions snapback: Council reimposes restrictive measures*. Consilium.  
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/09/29/iran-sanctions-snapback-council-reimposes-restrictive-measures/>
- Drezner, D. W. (2015). Targeted Sanctions in a World of Global Finance. *International Interactions*, 41(4), 755-764.  
<https://doi.org/10.1080/03050629.2015.1041297>
- Early, B. R. (with Bryan, E.). (2015). *Busted Sanctions: Explaining Why Economic Sanctions Fail*. Stanford University Press.
- Federal Reserve Bank of ST. Louis [FRED]. (2024, November 6). *Crude Oil Exports for Iran, Islamic Republic of*.  
<https://fred.stlouisfed.org/series/IRNXXGOCMBD>

- Levy, P. I. (1999). Sanctions on South Africa: What Did They Do? *American Economic Review*, 89(2), 415-420. <https://doi.org/10.1257/aer.89.2.415>
- Lopez, C. T. (2025, June 26). "Historically Successful" Strike on Iranian Nuclear Site Was 15 Years in the Making. U.S. Department of War. <https://www.war.gov/News/News-Stories/Article/Article/4227082/historically-successful-strike-on-iranian-nuclear-site-was-15-years-in-the-maki/>
- McClure, T., & Parent, D. (2026, January 27). Disappeared bodies, mass burials and '30,000 dead': What is the truth of Iran's death toll? *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/global-development/2026/jan/27/iran-protests-death-toll-disappeared-bodies-mass-burials-30000-dead>
- Nephew, R. (2017). *The Art of Sanctions: A View from the Field*. Columbia University Press.
- Office of Foreign Assets Control [OFAC]. (2024). *Sanctions Risk for Foreign Financial Institutions that Join Russian Financial Messaging System, System for Transfer of Financial Messages*. <https://ofac.treasury.gov/media/933656/download?inline=>
- Pape, R. A. (1997). Why Economic Sanctions Do Not Work. *International Security*, 22(2), 90-136. <https://doi.org/10.1162/isec.22.2.90>
- Peachey, P. (2023, January 4). *Iranian oil exports aided by 'near 300-strong shadow fleet.'* Tradewindsnews.Com. <https://www.tradewindsnews.com/tankers/iranian-oil-exports-aided-by-near-300-strong-shadow-fleet-/2-1-1383074>
- Raanan, T. (2025, September 3). *US continues crackdown on Iran-Iraq oil blending in fresh sanctions*. Lloyd's List. <https://www.lloydslist.com/LL1154685/US-continues-crackdown-on-Iran-Iraq-oil-blending-in-fresh-sanctions>
- Talley, I. (2022, March 18). Clandestine Finance System Helped Iran Withstand Sanctions Crush, Documents Show. *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/world/middle-east/ clandestine-finance-system-helped-iran-withstand-sanctions-crush-documents-show-11647609741>
- Washington Institute. (2023). *Iran's Soaring Oil Exports*. <https://www.washingtoninstitute.org/sites/default/files/pdf/Iran-oil-export-infographic-2023-pages.pdf>
- Yousif, N. (2025, June 25). *US strikes did not destroy Iran nuclear programme, says intelligence assessment*. <https://www.bbc.com/news/articles/ckglxwp5x03o>

# מהאדם הכלכלי לאדם האנושי: התפתחות הכלכלה ההתנהגותית ויישומה במדיניות ציבורית

שקד אוחיון

סטודנט שנה ג' לפכ"מ באוניברסיטה הפתוחה

מאמר זה סוקר את התפתחותה של הכלכלה ההתנהגותית כתחום מחקר חדש, אשר צמח מתוך המתח שבין הנחת הרציונליות של המודלים הכלכליים הקלאסיים לבין ההתנהגות האנושית בפועל. המאמר סוקר את מחקריהם של כהנמן וטברסקי, שחשפו הטיות קוגניטיביות שיטתיות, ואת עבודתו של ת'אלר כממשיך דרכם, אשר עזרה לבסס את הכלכלה ההתנהגותית כדיסציפלינה עצמאית. לבסוף, המאמר מציג כיצד כלים אלו - ובראשם תאוריית ה-Nudge - משמשים בימינו קובעי מדיניות כדי לסייע לאזרחים לקבל החלטות המיטיבות עמם, מבלי לפגוע בחופש הבחירה, ובכך משמשים כנדבך משלים ויישומי לכלכלה הקלאסית.

---

## (1) מבוא

מאמר זה מבקש לבחון את התפתחות המחשבה הכלכלית מהמודל הרציונלי המסורתי ועד לגיבוש הכלכלה ההתנהגותית וליישומה במדיניות ציבורית. לאורך עשרות שנים נשענה

התאוריה הכלכלית על הנחת הרציונליות ועל דמותו של האדם הכלכלי או Homo Economicus (ובקיצור Econ), המתאר סוכן עקבי בהעדפותיו, בעל יכולות חישוב ועיבוד מידע מושלם הפועל במטרה למקסם את תועלתו. לאורך השנים, ממצאים אמפיריים מתחום הפסיכולוגיה הקוגניטיבית הצביעו בהדרגה על פערים בין מודל תאורטי זה לבין דפוסי קבלת החלטות בפועל. מתוך פער זה, צמחה הכלכלה ההתנהגותית - תחום מחקר בין-תחומי אשר מבקש לבחון את התנהגות האדם בפועל ולשלב תובנות התנהגותיות בניתוח הכלכלי.

סקירה זו אינה היסטורית גרידא, אלא מהווה מהלך אנליטי שמטרתו להראות כיצד המעבר מהנחת הרציונליות המושלמת להבנה אמפירית של מגבלות קוגניטיביות יצר את התשתית התאורטית להתפתחות הכלכלה ההתנהגותית. חשיבותו של דיון זה חורגת מעבר להבנה התאורטית והאקדמית על דמותו של ה-Econ, שכן להבנת האופן שבו בני אדם מקבלים החלטות בפועל יש השלכות ישירות על עיצוב מדיניות ועל שיפור רווחתם ואיכות חייהם של אזרחים. בתוך כך, מטרת נוספת של המאמר היא להסביר כיצד תובנות התנהגותיות עברו מן המישור התאורטי אל המישור הפרקטי.

המאמר יעקוב אחר התפתחות זו בארבעה שלבים: תחילה (2) יוצגו הנחות היסוד של הכלכלה הקלאסית, לאחר מכן (3) יוצגו תרומותיהם של כהנמן וטברסקי להבנת ההטיות הקוגניטיביות, בהמשך (4) ינותחו תרומותיו של ת'אלר להתגבשות הכלכלה ההתנהגותית כתחום עצמאי, ולבסוף (5) ייבחן המעבר מהתאוריה לפרקטיקה באמצעות תאוריית ה-Nudge ויישומה במדיניות ציבורית.

## **(2) רציונליות כהנחת יסוד: בין הכלכלה הקלאסית לביקורת הקוגניטיבית**

במהלך המאה ה-19 התגבש תחום המיקרו-כלכלה, אשר מתמקד בניתוח פעילותן והתנהגותן של יחידות כלכליות בודדות. כלומר, התנהגותן של צרכן בודד או פירמה אחת והמפגש ביניהם במערכת שנקראת "שוק". תחום מחקר זה אימץ את המתמטיקה ובפרט את החשבון הדיפרנציאלי, ככלי ניתוח מרכזי להבנת תהליכי קבלת החלטות, קביעת מחירים והקצאת משאבים, וזאת מתוך שאיפה לבסס את הכלכלה כמדע מדויק ואובייקטיבי הכולל חוקים אוניברסליים, תחזיות וניבויים (מעוז, 2021, עמ' 17). הבחירה בכלים מתמטיים נבעה גם מהצורך הפרקטי לפשט את המציאות החברתית והאנושית הסבוכה לכדי מודלים ישימים המזקקים את המרכיבים המרכזיים של המערכת הכלכלית (מעוז, 2017, עמ' 28).

לצד אימוץ הכלים המתמטיים, כלכלנים ניסחו מערכת הנחות שנועדה לשמש כבסיס תאורטי למודל. מכיוון שתחום המיקרו-כלכלה עוסק בניתוח היחידה הכלכלית הבודדת, הנחות המודל מוכרחות להתייחס להתנהגות האנושית. התנהגותה של היחידה הכלכלית הבודדת נתפסת כתהליך של בחירה בין חלופות, במסגרתו הפרט נדרש להכריע באיזו פעולה לנקוט מתוך מגוון האפשרויות העומדות בפניו (יערי ואחרים, 1996). הכלל המרכזי שהתאוריה הכלכלית מניחה הוא שהפרט יבחר תמיד באפשרות הטובה ביותר מבחינתו, מבין אלו המונחות לפניה. הנחה זו,

שהפכה לעקרון ואבן יסוד במדע הכלכלה, נקראת עקרון הרציונליות (יערי ואחרים, 1996, עמ' 16-19).<sup>1</sup>

הנחת הרציונליות עיצבה את דמותו של ה-Econ, כפי שהוא מתואר בספרות הכלכלית. דמות זו מייצגת סוכן כלכלי הפועל באופן שיטתי למיקסום תועלתו על בסיס העדפות יציבות, יכולת לעבד מידע באופן עקבי וללא שגיאות שיטתיות. בפרט, מודל זה מניח כי לפרט יכולות קוגניטיביות גבוהות. למשל, הוא מניח יכולת השוואה מלאה בין חלופות, חישוב עלויות ותועלות תחת אי-ודאות ושמירה על עקביות בין החלטות לאורך זמן (Cartwright, 2011/2024, p. 3). במובן זה, ה-Econ אינו מהווה תיאור ריאליסטי של ההתנהגות האנושית, אלא כלי מתודולוגי שנועד לפשט ולהבטיח קוהרנטיות פנימית של המודלים הכלכליים ולהקל על הניתוח המתמטי של תהליכים בשוק.

על אף תרומתו המכרעת של מודל ה-Econ להתגבשות מדע הכלכלה, החלו להישמע קולות של ביקורת כלפי הנחות היסוד שלו, ובפרט על הנחת הרציונליות. את הביקורת המרכזית הראשונה ניתן לייחס להרברט סיימון, שהציע בשנות ה-50 של המאה הקודמת את המושג רציונליות מוגבלת (Bounded Rationality). סיימון טען כי אין ראיות אמפיריות לכך שבני אדם אכן מסוגלים לבצע חישובים מורכבים המיוחסים ל-Econ במצבי בחירה אמיתיים. לשיטתו, מגבלות קוגניטיביות, ידע חלקי וזמן מוגבל לעיבוד המידע, מקשים על בני אדם לקבל החלטות

---

<sup>1</sup> הנחת הרציונליות התגבשה דרך עבודתם של מספר הוגים במחצית השנייה של המאה ה-19: ויליאם סטנלי ג'בונס (1835-1882), אלפרד מרשל (1842-1924) ולאון ואלראס (1834-1910).

אופטימליות כפי שמניח המודל האמור (Cartwright, 2011/2024, p. 7).

עם זאת, קריאותיו של סיימון להחליף את מודל ה-Econ במודל אנושי יותר לא זכו לתשומת לב בקרב כלכלנים. בציטוט מהאוטוביוגרפיה שלו הוא כותב, "ידידי הכלכלנים ויתרו עליזה מכבר, והפנו אותי לפסיכולוגיה או לשממה מרוחקת אחרת".<sup>2</sup> על אף שנדחק לשוליים, הביקורת של סיימון ערערה לראשונה את הנחת הרציונליות המושלמת, וסללה את הדרך למחקריהם של כהנמן וטברסקי בדבר המגבלות הקוגניטיביות וההטיות המאפיינות את קבלת ההחלטות האנושית.

### **(3) המהפכה הפסיכולוגית: כהנמן וטברסקי**

דניאל כהנמן ועמוס טברסקי, שני פסיכולוגים ישראלים שפעלו באוניברסיטה העברית בירושלים, הציגו לאורך שנות ה-70 סדרה של מאמרים ומחקרים אמפיריים אשר סימנו נקודת מפנה בהבנה של קבלת החלטות. מחקריהם חשפו את הפער המהותי בין המודל התאורטי הנשען על הנחת הרציונליות לבין התנהגות אנושית בפועל. אמנם, הם לא ביקשו לטעון שבני אדם אינם רציונליים, אלא שהשיפוט האנושי מציג הטיות שיטתיות בנסיבות מסוימות. תרומתם הגדולה למדע הכלכלה היא שהם הפכו את עקרון הרציונליות מהנחת יסוד מובנת מאליה, למשתנה אמפירי שניתן לבחון, למדוד ולחקור. את המהפכה

---

<sup>2</sup> "My economist friends have long since given up on me, consigning me to psychology or some other distant wasteland" (Simon, 1991, as cited in Cartwright, 2011/2024, p. 7).

הפרדיגמטית של כהנמן וטברסקי ניתן לחלק לשלוש אבני דרך מרכזיות: גילוי הטיות שיטתיות בשיפוט האנושי, פיתוח מודל חלופי לקבלת החלטות בתנאי סיכון והבנת השפעת המסגור (Framing) על עיצוב הבחירה.

את עבודתם החלו כהנמן וטברסקי בזיהוי דפוסים שיטתיים בשיפוט האנושי בתנאי אי-ודאות. כלומר, מצבים שבהם לפרט אין מידע מלא על הסתברויות התוצאות האפשריות (Tversky & Kahneman, 1974). מודל ה-Econ מניח כי הפרטים מסוגלים לעבד מידע ולהעריך חלופות באופן עקבי. אולם, כהנמן וטברסקי הראו בניסויים אמפיריים, כי בתנאי אי-ודאות בני אדם אינם נשענים על חישובים הסתברותיים וסטטיסטיקות, אלא נעזרים בקיצורי דרך מנטליים - היוריסטיקות. אלו מסייעות לפרט להתמודד עם המציאות המורכבת, אך גם מובילות לטעויות שיטתיות ולבחירות לא אופטימליות. כהנמן וטברסקי הציגו שלוש היוריסטיקות מרכזיות: ייצוגיות - הערכת הסתברות והכללות גסות לפי דמיון לסטריאוטיפים; זמינות - הסתמכות על מידע נגיש קוגניטיבי; ועיגון - תלות בערכים התחלתיים גם כאשר הם שרירותיים.

בניגוד למודל ה-Econ שבו סטיות מהתנהגות רציונלית מובנות כשגיאות אקראיות ובלתי מוסברות, כהנמן וטברסקי הראו כי הטיות אנושיות הן עקביות וניתנות לחיזוי (Tversky & Kahneman, 1974). עצם העובדה שההטיות הן שיטתיות וצפויות, מאפשרת להפוך את קבלת ההחלטות האנושיות למושא מחקר אמפירי. כלומר, ניתן למדוד את עוצמת ההטיות, לאפיין את התנאים שבהם הן מתרחשות ולזהות דפוסים חוזרים הסוטים מן המודלים הכלכליים.

במובן זה, כהנמן וטברסקי הפכו את אופן הניתוח הכלכלי: במקום לאמץ גישה דדוקטיבית, היוצאת מהנחות תאורטיות על הפרט ומסיקה מהן את התנהגותו, הם אימצו גישה אינדוקטיבית ובחנו את התנהגותם של פרטים במציאות כנקודת מוצא לבניית תאוריה. שינוי זה לא הסתכם בביקורת על המודל הקלאסי, אלא יצר תשתית מתודולוגית חדשה להבנת קבלת החלטות, המשלבת בין כלים כלכליים, מחקרים אמפיריים ותובנות פסיכולוגיות.

השלב השני בהתפתחות התאוריה התמקד במעבר משיפוטים בתנאי אי-ודאות לניתוח תהליך קבלת החלטות בתנאי סיכון. כלומר, מצבים בהם ההסתברויות לכל תוצאה ידועה או ניתנת לחישוב מראש אך תוצאותיהן אינן ודאיות (Kahneman & Tversky, 1979). במסגרת זו, פיתחו כהנמן וטברסקי את תורת הערך (Prospect Theory), אשר הציעה אלטרנטיבה לתאוריית התועלת הצפויה הקלאסית, והציגה לראשונה מודל כלכלי שכלל תובנות התנהגותיות מתחום הפסיכולוגיה הקוגניטיבית. בניגוד למודל ה-Econ, כהנמן וטברסקי הראו כי הערכות אנושיות מבוססות על נקודת ייחוס סובייקטיבית.

ההטיה המרכזית שכהנמן וטברסקי הציגו במסגרת תורת הערך היא **שנאת הפסד** (Loss Aversion), כלומר, הנטייה האנושית לייחס משקל רב יותר להפסדים מאשר לרווחים שווים ערך. לצד זאת, הם זיהו עיוותים שיטתיים גם באופן שבני אדם מעריכים הסתברויות. בני אדם נוטים להערכת יתר של הסתברויות נמוכות ולהערכת חסר של הסתברויות גבוהות ובכך סוטים מדפוס ההתנהגות המצופה מן הסוכן הרציונלי (Kahneman & Tversky, 1979).

אבן הדרך השלישית בהתפתחות התאוריה הייתה ההכרה שלא רק תוכן המידע משפיע על קבלת החלטות, אלא גם האופן שבו הוא מוצג. כך, שינוי בניסוח או בהקשר מוביל לשינוי בהעדפות, גם כאשר הנתונים האובייקטיביים נותרים זהים (Tversky & Kahneman, 1981). תופעה זו, המכונה אפקט המסגור (Framing), מדגימה כי בני אדם עשויים לבחור באופן שונה כאשר אותה החלופה מוצגת במונחי רווח לעומת מונחי הפסד. ממצא זה ערער את ההנחה בדבר יציבות העדפות והצביע על כך שהעדפות הפרט אינן קבועות, אלא מושפעות מסביבת הבחירה, מהמסגור הלשוני ומהטיות קוגניטיביות (Tversky & Kahneman, 1981).

תובנה זו השלימה את התשתית התאורטית של הכלכלה ההתנהגותית בכך שהיא הסיטה את מוקד הניתוח מן הפרט אל סביבת הבחירה. כלומר, אם אופן הצגת המידע מעצב את החלטותיו של הפרט, הרי שניתן לעצב את הסביבה הזו בצורה שתכווין את הפרט לבחירות מיטביות מבלי לשלול את חופש הבחירה שלו. רעיון זה היווה את הבסיס הרעיוני הישיר לעבודתו של ריצ'ארד ת'אלר ולפיתוח גישות יישומיות במדיניות ציבורית, ובראשן תאוריית ה-Nudge של ת'אלר וסאנסטיין.

#### **(4) התגבשות הכלכלה ההתנהגותית: מפסיכולוגיה לכלכלה**

ריצ'ארד ת'אלר היה הכלכלן הראשון שתרגם את התובנות של כהנמן וטברסקי לשפה כלכלית וגיבש מסגרת תאורטית קוהרנטית. בכך, ת'אלר ייסד את הכלכלה ההתנהגותית כתחום כלכלי עצמאי דרך שלוש תרומות מרכזיות: הבחנה ברורה בין

כלכלה נורמטיבית לכלכלה פוזיטיבית, פיתוח מודל "העושה והמתכנן" המתאר קונפליקט פנימי בקבלת החלטות, וגיבוש מסגרת תאורטית רחבה להבנת התנהגות כלכלית באמצעות תאוריית החשבונאות המנטלית.

ראשית, ת'אלר מבחין בין התאוריה הכלכלית הנורמטיבית, המתארת כיצד צרכנים אמורים להתנהג בהתאם לעקרונות רציונליים של מקסום תועלת, לבין התאוריה הפוזיטיבית, הבוחנת כיצד הם מתנהגים בפועל. הוא טען כי הסתמכות בלעדית על המודל הנורמטיבי מובילה את הכלכלנים לחיזויים שגויים, וכי נדרש מודל אמפירי הרואה באדם יצור מוגבל במידע, בקשב ובשליטה עצמית (Thaler, 1980).

כחלופה, ת'אלר הציע לאמץ את תאוריית הערך של כהנמן וטברסקי (1979) כבסיס להבנת קבלת החלטות כלכליות. בהסתמך על עקרונותיה, הוא הציג שורה של אנומליות התנהגותיות הממחישות את הפער בין המודל הרציונלי (הנורמטיבי) למציאות (הפוזיטיבית) - בהן אפקט הבעלות ואפקט העלות השקועה. תופעות אלו מצביעות על כך שקבלת החלטות כלכליות מושפעות ממגבלות קוגניטיביות ומגורמים רגשיים (Thaler, 1980), וכי דמותו של הצרכן האמיתי רחוקה מדמות ה-Econ שהניחה הכלכלה הקלאסית.

תרומתו השנייה של ת'אלר הייתה פיתוח מודל העושה והמתכנן שנוסח יחד עם הרש שפרין (Thaler & Shefrin, 1981). בניגוד למודל הקלאסי הרואה באדם ישות רציונלית אחת, ת'אלר ושפרין הציגו מודל הרואה באדם מערכת של שתי ישויות פנימיות: העושה - המונע על ידי תשוקות מיידיות, רגשות ונטייה להעדיף סיפוק מהיר; והמתכנן - הפועל מתוך ראייה ארוכת

טווח, השואף לרסן את הדחפים והתשוקות ולמקסם תועלת לאורך זמן. מודל זה הציע חלופה ריאליסטית המבוססת על תובנות פסיכולוגיות להבנת קבלת החלטות, כזו הרואה באדם יצור הנמצא במאבק פנימי בין ההיגיון לרגש ובין השיקול הקר לתשוקה המיידית.

ת'אלר ושפרין הראו כי מאבק זה הוא אחד הגורמים המרכזיים לסטיות רציונליות בהקשרים כלכליים: אנשים מתקשים לדחות סיפוקים מידיים ונוטים לדחות פעולות חשובות כמו חיסכון לפנסיה או תשלומי חשבונות (Shefrin & Thaler, 1977). לשם התמודדות עם בעיה זו הם הציעו את המושג אסטרטגיית ההתחייבות, הכוללת צעדים באמצעותם אדם מגביל את חירותו כדי להבטיח פעולה התואמת את מטרותיו. דוגמה לכך ניתן למצוא במאמר של ת'אלר (2018) בו הוא מתאר כיצד במהלך ארוחה עם חבריו הרחיק קערת קשיו מהשולחן כדי למנוע מעצמו ומאחרים להמשיך לאכול. פעולה זו ממחישה כיצד המתכנן גובר על העושה באמצעות שינוי הסביבה ובכך מגלמת את עקרון אסטרטגיית ההתחייבות. רעיון זה היווה בסיס לחשיבה מאוחרת יותר של ת'אלר על ארכיטקטורת הבחירה, שבהמשך פותחה לתאוריית ה-Nudge הרואה בשינויים עדינים בסביבת קבלת ההחלטה דרך לסייע לפרטים לבחור טוב יותר, לממש את העדפותיהם הרציונליות ארוכות הטווח ולשפר את רווחתם, מבלי לשלול את חופש הבחירה שלהם.

אחרונה היא תאוריית החשבונאות המנטלית (Mental Accounting) אשר מוגדרת כמכלול הפעולות הקוגניטיביות שאנשים משתמשים בהן כדי לארגן, להעריך ולעקוב אחרי פעילותם הפיננסית (Thaler, 1999). היא מהווה אבן יסוד בהבנת

הפסיכולוגיה של קבלת החלטות כלכליות משום שהיא מפרה את העקרון הבסיסי שהכלכלה הקלאסית מניחה על כסף, עקרון החליפיות (Fungibility), לפיו כל יחידת כסף זהה וניתנת להחלפה חופשית. בפועל, אנשים מתייחסים באופן שונה לכסף בהתאם למקורו או לייעודו. ת'אלר הראה כי תפיסת הכסף והחלטות על הוצאה או חיסכון מושפעות ממסגור פסיכולוגי ולא רק משיקולים רציונליים. באופן זה הוא הרחיב את ההבנה של הכלכלה ההתנהגותית, מעבר לתיאור של אנומליות בודדות, והעניק לה מסגרת תאורטית ומושגית כוללת המסבירה כיצד אנשים מקבלים החלטות כלכליות בעולם בו יש מגבלות קוגניטיביות ושליטה עצמית מוגבלת.

תרומתו של ת'אלר היוותה את החוליה המקשרת שבין המהפכה הפסיכולוגית של כהנמן וטברסקי לבין דיסציפלינת הכלכלה. בעוד שכהנמן וטברסקי ערערו על הנחות היסוד של הכלכלה הקלאסית, ת'אלר מצדו תרגם תובנות אלו למסגרת כלכלית סדורה ובכך תרם לגיבושה של הכלכלה ההתנהגותית כתחום מחקר אמפירי ועצמאי. מכלול תרומות זה שינה את מוקד הניתוח הכלכלי, מהסתמכות על מודלים נורמטיביים מופשטים, למחקר פוזיטיבי הבוחן את האדם כפי שהוא במציאות. השילוב בין ההטיות השיטתיות לבין הבנת חשיבותה של סביבת הבחירה יצר שפה חדשה, המבקשת לא רק לתאר את ההתנהגות האנושית אלא גם להשפיע עליה לטובה. בכך, עבודתם של שלושת אבות הכלכלה ההתנהגותית הניחה את התשתית התאורטית והמתודולוגית למעבר ממחקר אקדמי לפרקטיקה יישומית, והולידה את תאוריית ה-Nudge המציבה את עיצוב סביבת הבחירה ככלי מרכזי לשיפור רווחת הפרט והחברה.

## 5) מתאוריה למדיניות ציבורית: תאוריית ה-Nudge ויישומה

לאחר שהתשתית התאורטית התבססה באקדמיה, נדרש מרכיב נוסף כדי להצדיק יישום של תובנות אלו במדיניות ציבורית - מסגרת מוסרית ופוליטית ברורה. כלומר, נדרש בסיס ערכי שיקבע באילו תנאים וכיצד רשאית המדינה להתערב בתהליך קבלת ההחלטות של הפרט. לשם כך, ת'אלר וסאנסטיין פיתחו בספרם את הגישה המכונה *פטרנליזם ליברטריאני* (Thaler & Sunstein, 2009). מושג זה, המשלב שני רעיונות מנוגדים וסותרים לכאורה, מהווה את הליבה המוסרית של תאוריית ה-Nudge. מצד אחד הוא מצדיק התערבות בחיי הפרט שמטרתה לשפר את החלטותיו - פטרנליזם - ומהצד השני הוא מתנה זאת בשמירה על חופש בחירה מוחלט של הפרט - ליברטריאניזם.

על פי גישה זו, מאחר שבני אדם אינם פועלים לפי המודל הרציונלי הקלאסי, אלא מושפעים מהטיות קוגניטיביות, דחיניות, מסגור ועומס מידע, קיימת הצדקה למדיניות שתעצב את סביבת הבחירה באופן שיקל עליהם לבחור באופן התואם את טובתם. ההתערבות שת'אלר וסאנסטיין מציעים היא רכה, שקופה, בלתי פולשנית ואינה כופה תוצאה מסוימת, אלא מבקשת לכוון בעדינות את תהליך הבחירה. עם זאת, גישה זו מעוררת שאלות מוסריות: האם עיצוב סביבת הבחירה אכן מותיר את חופש הבחירה בידי הפרט או שמא עצם קביעת האופן שבו מוצגות האפשרויות כבר משקפת העדפה חיצונית? הדיון הפילוסופי סביב הפטרנליזם הליברטריאני רחב ומעורר מחלוקות רבות, אך קצרה היריעה של מאמר זה מלדון בהן בהרחבה.

תאוריית ה-Nudge (דחיפה קלה) כפי שפיתחו אותה ת'אלר וסאנסטיין בספרם (Thaler & Sunstein, 2009), מהווה את

התרגום היישומי של הכלכלה ההתנהגותית למדיניות ציבורית. התאוריה נשענת על הידע המצטבר בדבר ההטיות הקוגניטיביות, מגבלות הקשב, בעיות שליטה עצמית והשפעות המסגור המאפיינות את קבלת ההחלטה האנושית, ומנסה להתמודד עמן באמצעות עיצוב של סביבת הבחירה. במסגרת זו פועלים "אדריכלי הבחירה", כל אותם אותם גורמים אשר אחראים לארגון ההקשר שבו אנשים מקבלים החלטות, מגורמים ממשלתיים-רגולטוריים לגופים ציבוריים ועסקים פרטיים. הנחת יסוד מרכזית בגישה זו היא כי אין תכנון ניטרלי של סביבת הבחירה, כל אופן ארגון והצגה של אפשרויות כולל הטיה מסוימת, ועל כן מוטב לעצב את סביבה זו באופן שיקדם את רווחת הפרט.

תפקידם של "אדריכלי הבחירה" הוא לא לכפות החלטה ולא לצמצם את חופש הבחירה, אלא ליצור תנאים המקלים על הפרט לבחור באפשרות המקדמת את רווחתו, בעיקר על ידי הפחתת העומס הקוגניטיבי והנגשת מידע בסביבה מורכבת ומלאת אפשרויות של המאה ה-21. ת'אלר וסאנסטיין מדגישים כי מטרת ה-Nudge היא לשפר החלטות בתחומים בהם אנשים נוטים לסטות מהעדפותיהם ארוכות הטווח, כגון חיסכון, בריאות, צריכה והתנהגות פיננסית. כל זאת תוך שמירה על עקרון מרכזי - כל אדם נותר חופשי לבחור אחרת. כך מציגים ת'אלר וסאנסטיין מודל חדש להתערבות ממשלתית, כזו שאינה מבוססת על סנקציות ותמריצים שמאפיינים את הנחת הרציונליות, אלא על שימוש ממוקד בתובנות התנהגותיות כדי לקדם קבלת החלטות מיטביות.

בעוד שהמדיניות הציבורית המסורתית מתמודדת עם בעיות ציבוריות וחברתיות בעיקר באמצעות כלים "קשים" כגון חוקים מחייבים, מיסים, סובסידיות, קנסות ותמריצים כלכליים, תאוריית ה-Nudge מציעה דרך פעולה נוספת המבוססת על עיצוב סביבת הבחירה. במקום לכפות התנהגות באמצעות סנקציות ואכיפה, גישה זו משתמשת ב"דחיפות" קלות, כגון קביעת ברירות מחדל רצויות, הנגשת מידע והבלטת חלופות מסוימת, במטרה להקל על הפרט לקבל החלטות המקדמות את רווחתו. צעדים אלו אינם שוללים את חופש הבחירה ואינם מחייבים ציות, אלא מבקשים להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות באופן עדין ושקוף.

דוגמה מרכזית ליישום מוסדי של תאוריית ה-Nudge היא צוות התובנות הבריטי (Behavioral Insights Team - BIT), שנוסד בשנת 2010 כגוף הראשון בעולם שמטרתו המוצהרת הייתה הטמעת תובנות התנהגותיות בעיצוב מדיניות ציבורית (Halpern & Sanders, 2016). הצוות הוקם במשרד ראש הממשלה הבריטי, בהתחלה לתקופה קצובה של שנתיים תוך העסקת שמונה עובדים בתקציב של כמיליון ליש"ט. אמנם, כבר במהלך שנת פעילותו הראשונה, דווח כי ההחזר על ההשקעה היה פי עשרה (בניטה וגולדשמיט, 2015).

מתודולוגיית העבודה של ה-BIT מאמצת גישה אמפירית המבוססת על תצפיות וניסויים מבוקרים אקראיים (RCTs) המאפשרים לבחון ולהעריך התערבויות התנהגותיות בזמן אמת. כמו כן, ה-BIT דוגל בארבעה עקרונות: Easy, Attractive, Social, Timely, המכוונים לפישוט הפעולה, הגברת משיכה ויזואלית ומסרים, שימוש בנורמות חברתיות ומיצוי העיתוי האפקטיבי

ביותר להצגת המידע (Halpern & Sanders, 2016). מודל זה הפך את ה-BIT לחלוץ עולמי בעיצוב מדיניות מבוססת התנהגות.

דוגמה בולטת ליישום פרקטי של Nudge היא תוכנית Save More SMarT (Tomorrow), שפיתחו ריצ'ארד ת'אלר ושלמה בן ארצי במטרה להתמודד עם הקושי לחסוך לפנסיה, הנובע מהטיית ההווה. בשפת מודל המתכנן והעושה, ה"מתכנן" שואף לחסוך לטווח ארוך אך מתקשה לשלוט ב"עושה" שמעדיף סיפוקים מיידיים (Thaler, 2018). כדי להתמודד עם קושי זה, התוכנית הציעה להחליף את מנגנון ברירת המחדל כך שהעובדים נרשמים אוטומטית לתוכנית וצריכים לבצע פעולה אקטיבית כדי לצאת ממנה (opt out), מתוך ההבנה שכוח האינרציה יגרום לרובם להישאר בתוכנית לאחר ההרשמה.

מעבר לעצם ההצטרפות, תוכנית SMarT מציעה פתרון מובנה להגדלת שיעור החיסכון לאורך זמן על ידי הצמדת ההפקדות להעלאות שכר עתידיות. העובד מתחייב מראש כי בכל פעם ששכרו עולה, חלק מהתוספת יעבור אוטומטית לחיסכון הפנסיוני. מנגנון זה מנטרל בתחום גם את שנאת ההפסד, משום שהגידול בהפרשה מתבצע במקביל לעלייה בשכר ולכן אינו נתפס כירידה ישירה בהכנסה הפנויה. התוכנית נשענת על תובנות מפתח מהכלכלה ההתנהגותית ובהן שליטה עצמית עתידית, קביעת ברירת מחדל רצויה והפחתת עומס קוגניטיבי בכך שהעובד אינו נדרש לקבל החלטה חוזרת בכל פעם ששכרו עולה.

התוכנית נוסתה במפעל בשיקגו והראתה עלייה משמעותית ומתמשכת הן בהצטרפות לפנסיה והן בהגדלת שיעורי החיסכון (Thaler, 2018). דוגמה זו הפכה למקרה בוחן הקלאסי של Nudge והיא ממחישה כיצד פתרון התנהגותי בנוי: זיהוי בעיה

התנהגותית, ניתוח הגורמים שלה באמצעות תובנות מהכלכלה ההתנהגותית ולבסוף עיצוב "דחיפה קלה" המשפרת את החלטות הפרט מבלי לפגוע בחופש הבחירה שלו.

## (6) סיכום

המסע התאורטי והיישומי שהוצג במאמר זה ממחיש כי הכלכלה ההתנהגותית לא נועדה להחליף את הכלכלה הקלאסית, אלא להוות לה נדבך משלים המרחיב את ארגז הכלים של קובעי המדיניות. המעבר מההפשטה המתמטית של ה-Econ להבנה אמפירית של האדם על הטיותיו, מגבלותיו ומורכבותו הוא אינו רק שינוי תפיסתי תאורטי, אלא מהלך המאפשר למקבלי החלטות לגבש התערבויות יעילות ומדויקות יותר, תוך ניסיון לשמר את חירות הפרט. בכך המאמר משרטט את התהליך שבאמצעותו תובנות התנהגותיות מתחום הפסיכולוגיה הקוגניטיבית שולבו במדע הכלכלה והפכו לכלים מעשיים המבקשים לשפר את רווחת הפרט והחברה.

## רשימת מקורות

בניטה, ר', גולדשמידט, ר' (2015). **גופי ממשל העוסקים בעיצוב מדיניות בכלים של כלכלה התנהגותית**. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. [https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/12c48d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977/2\\_12c48d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977\\_11\\_6916.pdf](https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/12c48d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977/2_12c48d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977_11_6916.pdf)

מעוז, י' (2017). **מאקרו-כלכלה: כרך א'**. האוניברסיטה הפתוחה.

מעוז, י' (2021). **מבוא למיקרוכלכלה**. האוניברסיטה הפתוחה.

יערי, מ', ניצן, ש', עמיאש, ז' (1996). **תורת המחירים: תרת הצרכן א (יחידות 1-2)**. האוניברסיטה הפתוחה.

Cartwright, E. (2024). Introduction. In *Behavioral Economics* (Fourth Edition). Routledge. (Original work published 2011)

Halpern, D., & Sanders, M. (2016). Nudging by Government: Progress, Impact, & Lessons Learned. *Behavioral Science & Policy*, 2(2), 53-65. <https://doi.org/10.1177/237946151600200206>

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291. <https://doi.org/10.2307/1914185>

Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1(1), 39-60. [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(80\)90051-7](https://doi.org/10.1016/0167-2681(80)90051-7)

Thaler, R. H. (1999). Mental accounting matters. *Journal of Behavioral Decision Making*, 12(3), 183-206. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0771\(199909\)12:3<253C183::AID-BDM318%253E3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0771(199909)12:3<253C183::AID-BDM318%253E3.0.CO;2-F)

Thaler, R. H. (2018). From Cashews to Nudges: The Evolution of Behavioral Economics. *American Economic Review*, 108(6), 1265-1287. <https://doi.org/10.1257/aer.108.6.1265>

Thaler, R. H., & Shefrin, H. M. (1981). An Economic Theory of Self-Control. *Journal of Political Economy*, 89(2), 392-406. <https://doi.org/10.1086/260971>

Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2009). *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness* (Revised edition, new international edition). Penguin Books.

Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases: Biases in judgments reveal some heuristics

of thinking under uncertainty. *Science*, *185*(4157), 1124-1131.  
<https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124>

Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science*, *211*(4481), 453-458.  
<https://doi.org/10.1126/science.7455683>

# אחד העם פינת דובנוב: על ציונות,

## רוח ותרבות

דור בן אבי

סטודנט שנה ג' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

המאמר שואף להביא לקדמת הבמה את הדיון הרעיוני אודות היחס שבין הציונות ושאלת הגלות.<sup>1</sup> האם מתוך הגדרת הציונות נובעת בהכרח שלילת הגלות?<sup>2</sup> הייתכן מודל ציוני שאינו שולל את ערכן של תפוצות ישראל, אלא רואה בהן שותפות חיוניות ליצירה לאומית? במוקד הדיון ניצבת הגותם של אשר גינצברג (הידוע בכינויו "אחד העם") ושמעון דובנוב, שטענו בעד הכרת היהדות כ"תרבות רוחנית". בהמשך, המאמר ינתח את רעיון האוטונומיה הקהילתית ואת תפקידה בעיצוב זהות היחיד. לבסוף, הדיון יחשוף את המתח ביחס לשאלת ארץ ישראל. כנגד דובנוב ביקש אחד העם להוות תזכורת לחשיבותו של הגוף הלאומי, וכנגד הציונים המדיניים, הדגיש את החשיבות הלאומית שבעיסוק ברוח ובחיי מוסר.

---

<sup>1</sup> שאלה שהעסיקה את שני ההוגים שבליבת החיבור, והגיעה לכדי התייחסות במאמר "שלילת הגלות" (אחד העם, 1909) ובתשובה **חיוב הגלות** (דובנוב, 1909).

<sup>2</sup> בהקשר הישראלי הנוכחי, ובהשראת ניסוחו של המחנך אברהם אינפלד (Infeld & Goldwater, 2018, p. 64), שלילת הגלות היא האופן בו יהודים ישראלים מעניקים משקל מכריע ל-3 תרחישים אפשריים לעתיד יהדות התפוצות: עלייה, אנטישמיות, והתבוללות. זוהי תפיסה רעיונית ציונית המתייחסת לדחייה תרבותית ומהותית של הגלות כמקומו של היהודי הגלותי, זאת כנגד הגאולה של שיבת ציון.

## (1) מבוא

על מנת להבין את עצמנו, נדרשת התבוננות פנימית על העבר שלנו ועל השלבים שעיצבו אותנו בדרך. כשם שזה נכון עבור היחיד, כך גם עבור החברה. זוהי מסקנתם העיקרית של ראשוני ההוגים של הלאומיות האירופית, שבה חיה והתעצבה התודעה היהודית והציונית בעת החדשה.

אבותיה המייסדים של הלאומיות היהודית התרבותית-רוחנית צמחו באירופה, במפגש בין זרם ההשכלה היהודי ובין הגותם של ראשי תנועת הנאורות. פילוסופים אידיאליסטים בני זמנם הטילו משקל רב על חקר העבר והובילו לחקירה מחודשת של רבים מתחומי החיים, זאת באמצעות כלים היסטוריוגרפיים ופילוסופיים. עם התחומים הנחקרים נמנו אופני החשיבה ודרכי החיים היהודיים. תהליכים אלו, במקביל למהפכות האזרחיות באירופה, סדקו את "חומות הגטו" של הקהילות היהודיות באירופה. כתגובה לכך, המאה ה-18 התאפיינה בהיווצרותם של הזרמים הדתיים השונים, כאשר זרם-זרם ניסה לשיטתו לייצר את הגבולות המתאימים להבטחת המשך שגשוגם של חיים יהודיים זקופי קומה. במסגרת הדיון, בראשית המאה ה-19 צמחו בהדרגה המושגים *רוחני* ו*תרבותי*, כפי שיובהרו בהמשך, לצד המושג *דתי*, ואפשרו את הבשלתם של רעיונות הלאומיות היהודית (דובנוב, 1937).

מבין הקולות השונים שנענו למשימה זו, מעניינים במיוחד קולם של שניים מההוגים המרכזיים: אשר גינצברג, המכונה "אחד העם" ושמעון דובנוב. השניים זיהו בעצמם את דמותו של "היהודי המודרני" במזרח אירופה. זה שאינו מוצא עוד את מקומו בבית המדרש הישן, אך גם מסרב לוותר על זהותו היהודית

- אם בכך מותננית הצטרפותו לחברה הכללית. שני ההוגים מצאו את מרכז פעולתם באודסה, בירת התרבות היהודית של תקופתם, לצידם של אנשי ספרות ורוח יהודיים רבים. בין השניים התקיים שיח ישיר ורציף בסלוני התרבות ועל דפי כתבי העת המקומיים.

כפי שיפורט בפרק הבא, ההוגים הניחו שלכל יחידה לאומית יש "גוף מדיני" ו"רוח תרבותית". דובנוב, שהיה הוגה דעות והיסטוריון, הקדיש את מחקרו ל"דברי ימי ישראל"<sup>3</sup>, במטרה להוכיח שהיהדות היא רוח לאומית המסוגלת להתנתק, להתקיים ולשגשג בלי הגוף. כלומר, שביכולתה להתקיים כאוטונומיה בכל מקום שבו היא נמצאת. מנגד, אחד העם, ההוגה הציוני, הדגיש את הצורך בשני הרכיבים, גוף ורוח האומה גם יחד. הוא סבר שרק מתוך ריבונות פוליטית בארץ ישראל ניתן יהיה לפתח תרבות לאומית יהודית מלאה, כפי שיוסבר בהמשך.

השניים דיברו רבות בשבח השיח הפורה ביניהם, ומתחו ביקורת חריפה על הציונות המדינית. הם ביקרו את כתביו של ראש התנועה, ד"ר תיאודור הרצל, וביתר שאת את יד ימינו, מקס נורדאו, שייצגו בעיניהם תפיסה שטחית ומוגבלת של לאומיות. מטרתם של הציונים המדיניים הייתה להציל את "גוף האומה", כלומר את היהודים, מסכנת האנטישמיות "ככבשה החיה בין זאבים". לכן לשיטתם של הרצל ותומכיו, לצד ייסוד תנועת הגירה משותפת וחידוש ריבונותם של היהודים כדי להבטיח את עתידם הבטחוני, שאלת ארץ ישראל נותרה עניין להכרעת הרוב. בספרו **מדינת היהודים** ביטא חוזה המדינה עמדה זו: "והנה עתה שתי

---

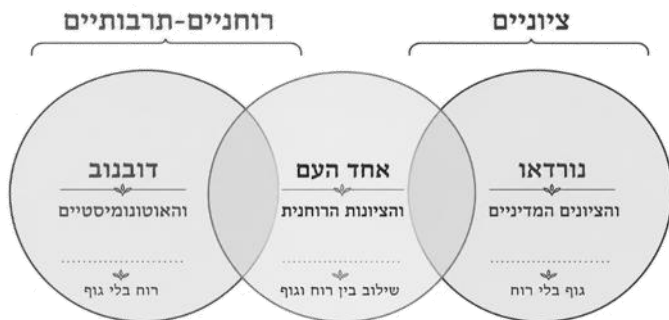
<sup>3</sup> המונח העברי ל"היסטוריה". כתביו היו הניסיון הראשון לסדר בצורה שיטתית, וללא התערבות אלוהית, את ההיסטוריה היהודית מהעת העתיקה ועד ימיו.

ארצות לפנייה: פלשתינא (ארצנו הקדושה) וארגנטינא. בשתי אלה כבר החלו בני עמנו להתיישב ולהשתקע [...] הנבחר בפלשתינא, או בארגנטינא? האגודה תבחר בארץ אשר תוכל אשר ועליה יסכימו רוב בני עמינו, האגודה תחליט באיזה מהן נבחר" (הרצל, 2018, עמ' 29).<sup>4</sup>

עם זאת, שאלות ביחס לקשר שבין ציונות וצרכי האומה הרוחניים, התרבות הלאומית, חיי הרוח והמוסר נדחקו לקרן-זווית. לדעת אחד העם, בהתכנס הקונגרס הציוני במערב אירופה, שאלות אלו לא זכו למענה מספק. בחיבורו **מדינת היהודים וצרת היהודים** הוא ניסח את תסכולו מדחיקת שאלות אלו לתחתית סדר-העדיפויות: "אילו הייתה באמת מטרת הציונות [המדינית] להשיב לב העם אל היהדות, לעשותו לא רק עם מדיני כי אם לעם החי ברוחו - אז לא היה הקונגרס הציוני דוחה שאלות התרבות הלאומית - שאלת הלשון והספרות, החינוך והרחבת הידיעות הלאומיות - עד 'לערב שבת בין השמשות', עד השעה האחרונה, לאחר שנגמרו כל הוויכוחים [...]". (אחד העם, 1930, עמ' 153).

---

<sup>4</sup> מלבד ארגנטינה, מדינות נוספות נבחנו לאורך העשור המוזכר (1896-1905). עמדה זו השתנתה לבסוף עם חתימתו של הקונגרס השביעי (1905) בו נדחתה תוכנית אוגנדה והתקבלה ההכרעה הסופית שאת המדינה יהודית יש להקים בארץ ישראל.



## (2) יהדות כתרבות רוחנית

לאחר שעמדנו על הרקע ההיסטורי לדיון, נראה כי בבסיס המחלוקת בין הגישה המדינית לזו התרבותית עמדה שאלה שורשית יותר: מהו המכנה המשותף המאחד את בני הלאום היהודי בעידן המודרני? כדי להבין את טיעונם של אחד העם ודובנוב, נדרשת הבנה מעמיקה של המונח "יהדות כתרבות רוחנית". בחיבורו **מכתבים על היהדות הישנה והחדשה** התווה דובנוב, בהתאם לגישת הקידמה התרבותית, סקירה סוציולוגית על אודות התפתחותם של עמים. במכתב הראשון, **תורת הלאומיות הישראלית** (דובנוב, 1937) הוא מתאר תהליך של התקדמות במעלה מדרגות התפתחות, אשר בסופו מתהווה גוף "רוח האומה"<sup>5</sup>. דובנוב סקר בצורה שיטתית את התהליך ההיסטורי שעוברת אומה, ובפרט האומה היהודית. הקידמה

<sup>5</sup> מכך, בכל פעם שיוזכר המונח רוחני, יש לזכור שמדובר בנגזרת המושג- "רוח האומה".

התרבותית לטענתו, התאפשרה בזכות המעבר מיסודות חומריים-  
ארציים ליסודות רוחניים ומופשטים (1937, עמ' 4).

בראשיתה, היחידה הלאומית מופיעה בדמות השבט הקדמון,  
קבוצה ביולוגית-גזעית המלוכדת סביב קשרי דם וחיבור שורשי  
לטרטוריה. התפתחותו של השבט לשלב אומה מותנית בשני  
מנגנונים מרכזיים: התקשורת השפתית, המאפשרת שיתופי  
פעולה ומבדילה בין תרבויות שונות, ו"חוק הירושה". דובנוב  
הבחין בין שני סוגים של ירושה - חומרית ורוחנית. הירושה  
החומרית מתבססת בעיקרה על קשרי דם והון חומרי, ואילו זו  
הרוחנית מתבססת על הכרת הפרט בהיותו חלק מרצף של אמונות  
וערכים, המהווים את ההון התרבותי של הקבוצה. ככל שהירושה  
הרוחנית צוברת משקל סגולי, הקבוצה מגיעה לכדי יצירת "אמנה  
חברתית", מסגרת חובות וזכויות המארגנת את הסדר החברתי.

דובנוב זיהה בסיפורי השופטים ובממלכת הבית הראשון המחשה  
מובהקת לשלב זה של התפתחות האומה. איחוד שבטים תחת  
שלטון מרכזי, האדרת גיבורי מלחמה והקרבה עצמית למען  
שלמות הגבולות. בשלב זה, בני הלאום עוד נאחזו בסממנים  
חומריים-טרטוריאליים שהגדירו את קיומם. אולם, דווקא  
בתוך המסגרת המדינית היציבה נוצרו התנאים לצמיחתה של  
אוטונומיה תרבותית-רוחנית. הנכסים הרוחניים של הקבוצה  
הפכו לרובד ערכי המבוסס על רגשות מוסריים אלטרואיסטיים  
משותפים, שגולמו בדמותם של "גיבורי תרבות רוחניים". תקופת  
בית שני הציבה שני מודלים מרכזיים לגיבורים אלו: כהן ונביא.  
הכהן שימש כדמות ניהולית שלטונית מפיסת המשכינה שלום,  
והנביא שימש כדמות מוסרית שנלחמת עבור הצדק.

כאן התפתחה לבסוף "ההכרה העצמית הלאומית" - השלב שבו, לטענת דובנוב, האומה לא נזקקה עוד למעטפת המדינה כדי לשמר את חיותה, והיה ביכולתם של המוסדות הקהילתיים למנוע תהליכים של טמיעה תרבותית בחברת הרוב. "רוח האומה" שימשה למעשה מעין מקור השראה, מי-תהום מהם יכלה האומה לשאוב את כוחות היצירה לבניין חיי האומה. המוסדות היו למעשה גורמי ביניים, שהפихו את רוח האומה בחייו של היחיד. חצרות הרבנים שהיו פרושים בתקופה שלאחר החורבן הציבו את המודל הראשוני, גדרות הדת הקהילתית אפשרו את המשך קיומה של היהדות גם ללא מדינת היהודים.

### **(3) על אובייקטיביות וסובייקטיביות לאומית**

אם "רוח האומה" הייתה המקור ממנו שאב היהודי את הכוחות לבניין זהותו והתבדלותו מהעמים סביבו, הרי השאלה הגדולה שניצבה בפני היהודי בן דורו של דובנוב הייתה: איך יכול היחיד להישאר חלק מהעם היהודי במציאות שבה מסגרות הדת הישנות קרסו, ומקורות ההשראה לא התאימו עוד למציאות החדשה? בנקודת זמן זו שאל דובנוב: "איזו חומה נקים במקום חומת הגטו שנפלה? כל תקופה והאדריכלות שלה, וחוש החיים הכביר יגיד בלי ספק לעם באיזה סגנון עליו לבנות חומת האוטונומיה הלאומית" (דובנוב, 1937, עמ' 79). מתוך קריאה זו, הציע דובנוב ניתוח מושגי של היסודות שהבטיחו את המשך קיומה של האומה. צעד זה נפתח בביקורת חריפה על המדינאים והדיפלומטים הציוניים של זמנו; דובנוב טען שאלו לוקים בבלבול מושגי יסודי בין ממלכה (המסגרת המדינית) לבין אומה (הישות הרוחנית), בלבול שהוביל אותם לצמצום הלאומיות למודל של

מדינת לאום המבוססת על רגשות פטריוטיים בלבד, ולהחמצת המהות הרוחנית והמוסרית הייחודית לכל עם ועם.

דובנוב הבחין בין שני סוגים של מאפיינים לאומיים, אותם כינה "כלי מגן", המבטיחים את חיוניות האומה. הסוג הראשון הוא יסודות הזהות הסובייקטיביים - קהילתיים, תרבותיים וחינוכיים. זוהי למעשה סביבת הגידול שדרכה מעצב הפרט את זהותו, ומתוכה הוא מכיר ומגדיר את עצמו. מנגד יש יסודות אובייקטיביים - אדמת מולדת ושלטון מדיני ריבוני. חלוקת הדיון בין סוגי המאפיינים תסייע להבהיר את פערי העמדות והמתחים שבין אחד העם ודובנוב.

#### **(4) חומות האוטונומיה (או אחד העם פינת דובנוב)**

בלב רעיון "האוטונומיה" של דובנוב, הוגדרו שלושה מאפיינים סובייקטיביים: יצירה תרבותית, שפה לאומית ומוסדות חינוך. מאפיינים אלו, השזורים זה בזה, מהווים לשיטת דובנוב מערכת תרבותית המאפשרת את ההתפתחות הרוחנית של האומה. השפה משמשת כבסיס משותף וככלי יצירה, הספרות והתרבות הן התוכן הנוצר בה, ומוסדות החינוך הם המנגנון המכשיר ומנחיל את שני הראשונים לדור הבא.

בדיון אודות מוסדות התרבות הציגו השניים חזית רעיונית אחידה, שהציבה את היצירה התרבותית בליבת הקיום הלאומי. דובנוב תיאר תהליך זה כפעולת גומלין מתמדת המדמה את פעימות הדופק של האומה: מצד אחד "תרבות מכונסת", הירושה הרוחנית ושרשרת המסירה של תוצרי התרבות שנצברו במרוצת הדורות, ומנגד, "כינוס התרבות" המבטא את עמל היצירה של

הדור הנוכחי, המקיים ומפיח חיים חדשים בנכסי העבר. תפיסה זו מצאה הד ישיר בכתבי אחד העם, שהזהיר שללא פיתוח של כוחות היצירה, תאבד האומה את צורתה הרוחנית ואת חוסנה הלאומי.

ברם, ההוגים חלוקים ביחס לשאלת השפה הלאומית, המהווה את התשתית עליה נבנים רכיבי הזהות השונים. לפי תיאוריות מודרניות של שפה וזהות, ניתן לחלק את השפה הלאומית לשני רבדים: הנגלה והחבוי. במישור הגלוי, השפה משמשת ככלי תקשורתי, ואילו בנסתר, גם כבסיס עליו נבנית זהותו של היחיד. קיים קשר הדוק בין שפה, ספרות, ערכים משותפים ותרבות; הם שזורים זה בזה; כל יצירה תרבותית נובעת מתוך השפה ומזינה אותה, ומהווה המקור שממנו שואבת האומה את השראתה.

בנקודה זו מתגלה מחלוקת עקרונית בין שני ההוגים באשר לזהותה של השפה הלאומית. דובנוב זיהה בשפת היידיש (הז'רגון) את "הרובד הנגלה" והמשותף של יהודי אירופה, כלי שבו משתמשת האומה בפועל בגלות. לשיטתו, היידיש הייתה השפה שבה מרבית העם חשב ויצר. בפועל, היא שהבדילה אותו מקבוצת הרוב בו הוא חי ובכך שימשה כלי מגן אקטיבי שמנע התבוללות תרבותית. אף שדובנוב הכיר בערכה ההיסטורי של העברית, הוא טען שהיא לבדה אינה מספיקה לניהול חיים מודרניים מלאים. בתיאור ציורי הוא המשיל את היידיש ל"רגל מלאכותית" שבאה להחליף את הרגל ההיסטורית החסרה,

והזהיר כי נטישת היידיש לטובת שפה שאינה שגורה בפי ההמונים עלולה להוביל לניתוק מסוכן בין העם למוסדותיו התרבותיים.<sup>6</sup>

לעומתו, אחד העם תמך בתחיית השפה העברית כביטוי לרוב החבוי והנצחי, "הקניין הלאומי" שקישר בין העבר לעתיד. בחיבורו **תחיית האומה** (אחד העם, 1930) הוא הציג שיטה לפיה הספרות הלאומית אינה תלויה בזהות הכותב, אלא על השפה שבה היא נכתבה. הוא טען שיצירות הנכתבות בשפות הגולה - בין אם ביידיש, ברוסית או בכל שפה אחרת, לא יישארו כנכס של העם היהודי. בהיותן יצירות חולפות, עתידן הוא להישכח או להיבלע בתרבויות הזרות. סיבת העומק לכך היא שרק העברית לבדה היא שפתו של העם היהודי. לכן, תנופת החזרה לשפה העברית מחזקת את הקשר שבין דורות העבר וההווה.<sup>7</sup>

המאפיין השלישי בחומת האוטונומיה הוא מוסדות החינוך. במכתבו החמישי אבחן דובנוב את "מחלת החינוך" של דורו כשבר כפול: מחד, בית הספר הזר הביא ל"טשטוש הפרצוף הלאומי", יוצר נוער מתבולל "שלא מדעת". מאידך בית הספר הדתי הקלאסי ייצג מסורת מאובנת חסרת יכולות יצירה. כמענה לכך, הציע דובנוב סינתזה חינוכית ששילבה השכלה כללית ומידות האזרחות הטובה, יחד עם לימוד יהודי המבוסס היסטוריה, יצירה יהודית ותרבות.

---

<sup>6</sup> חשוב לציין שהצעתו של דובנוב מיועדת ליהודי מזרח ומרכז יבשת אירופה. במובן זה היא מדירה רבים מהעולם היהודי שכמובן אינם דוברים יידיש.

<sup>7</sup> ביחס להערה הקודמת, יש לציין לחיוב כי הצעתו של אחד העם המזהה את השפה והתרבות העברית כחוצה הקשרים מקומיים. בכך הצעתו כוללת ומקיפה את כלל העם היהודי.

אמנם אחד העם היה שותף עקרוני לתפיסה החינוכית זו, אך הוא נעזר בה כדי להצביע על חוסר ההיתכנות המבני של המודל האוטונומיסטי בגולה. בנקודה זו מתבהר הפער המכריע ביחס לשאלת ארץ ישראל ומאפייני הזהות הלאומית האובייקטיביים. עבור אחד העם, מערכות החינוך סיפקו הוכחה לכך שחוסן מלא מתאפשר רק מתוך ריבונות; הוא תהה בספקנות "היוכל [המיעוט] לדרוש מאת העם-הרוב 'לייהד' את בית הספר?" (אחד העם, 1909, עמ' 9). לשיטתו, הלחץ התרבותי לטובת קבוצת הרוב בגלות תמיד יכריע את הכף. לפיכך, עבור אחד העם, מוכרח להיות לעם היהודי אוטונומיה מדינית.

### (5) שאלת ארץ ישראל

שאלה זו של אחד העם מהדהדת את השאלה שבלב המאמר: האם מתאפשר עתיד יהודי חיוני ובר-קיימא מחוץ למפעל הציוני? במאמרו **שלילת הגלות**, ביקש אחד העם לשרטט בצורה ברורה את הדיון המתואר. תחילה הוא ביצע הבחנה בין שלילת גלות סובייקטיבית ואובייקטיבית. כדי להבחין בין הגישות הציוניות לבין זו של דובנוב, תיאר אחד העם את משאלת הלב המשותפת לתנועה הציונית בכללותה - השאיפה לקיבוץ גלויות ואיחוד העם תחת שלטון אחד.<sup>8</sup> עמדה זו מנוגדת למחייבי הגלות "האוטונומיסטים", ובראשם דובנוב, שראו ערך סגולי בהמשך הקיום בתפוצות.

---

<sup>8</sup> יש לציין שהמאמר נכתב לאחר קונגרס אוגנדה והגעת המפעל הציוני לכדי הסכמה שעליו להתמקד בהקמת בית לאומי על אדמת ארץ ישראל.

לאחר מכן, ביקש אחד העם להבדיל את עצמו גם מזרם "הציונות המדינית". בעוד שהרצל ונורדאו דגלו בשלילה אובייקטיבית מוחלטת, כפי שטען בנחרצות נורדאו: "מלתי האחרונה היא, היהדות או שתהי ציונית או שלא תתקיים לגמרי!" (דובנוב, 1909, עמ' 67), אחד העם הציע עמדה מורכבת יותר. לשיטתו, הגלות היא אמנם עובדה אובייקטיבית שאינה עומדת להיעלם בקרוב, אך דווקא בשל כך יש להקים בארץ ישראל "מרכז רוחני" שיעניק ליהודים בגולה את החוסן התרבותי, שיציג עבורם מודל והשראה.

עבור הציונות המדינית, תכלית הלאומיות מתמצה בשני מאפיינים חומריים-אובייקטיביים: ריבונות פוליטית (סדר חברתי), לצד אדמת מולדת. הרצל ונורדאו פעלו מתוך דחף קיומי להצלת העם מסכנת האנטישמיות. הם ראו בשיבה לטריטוריה ובהפעלת כוח הזרוע את הדרך להבטיח את עתידם הפיזי של היהודים. אחד העם תיאר את עמדתם כהכרעה דיכוטומית: "רצונך לחיות? צא מתוך הגלות! [...]. הרי זהו תנאי כפול שמחציתו הראשונה גוררת אחריה - אם לא יצליח הניסיון לצאת מתוך הגלות, מות תומת" (אחד העם, 1909, עמ' 3). תפיסה זו שוללת מכל וכל את האפשרות להמשך קיום יהודי בתפוצות, ומציירת תהליך דטרמיניסטי המוביל לכיליון של החיים בגולה. דובנוב גם הוא הביע ביקורת כלפי הציונות המדינית. הוא המשיל את מאמציהם למעין "תיבת נח" מודרנית, שעלולה להפקיר לגורלם את מיליוני היהודים בגולה. הפתרון הלאומי לטענתו חייב להקיף את כל חלקי העם.

בכך, אל מול שלילת גלות מוחלטת זו, אחד העם ודובנוב דווקא הציבו חזית משותפת ומורכבת יותר. כזו שהכירה בערכם הסגולי

של רכיבי הזהות הסובייקטיביים. עבורם, המאפיינים האובייקטיביים - ריבונות ומולדת - לא היוו רק גלגל הצלה קיומי, אלא גורמים מכריעים בשאלת "בריאותה" או "תחלואתה" של רוח האומה.

מתוך כך ניתן למעשה להבין את המחלוקת המהותית בין אחד העם ודובנוב. אחד העם הציג את יתרונו של המרכז הרוחני בארץ ישראל כמרחב היחיד המאפשר לעם לפתח את מלוא כוחותיו הלאומיים מבלי להיאלץ להתכווץ מול לחצי תרבות הרוב. לשיטתו, רק במקום שבו היהדות היא תרבות הרוב והעברית היא שפת היומיום יכולה להתקיים יצירה יהודית איתנה שתקרין על התפוצות כולן ותחזק אותן במאבקם התרבותי והרוחני.

לעומת זאת, דובנוב ראה בשאיפה לריבונות טריטוריאלית נסיגה לשלב אבולוציוני קדום. במכתביו הזהיר כי הגדרת המדינה והאדמה כמרכיבים הכרחיים עלולים להוביל ל"אגואיזם לאומי" - אנוכיות מדינית השואפת לעריצות ודיכוי לאומים אחרים. בניגוד למהותה של היהדות כ"אומה רוחנית" המצויה במדרגה ההתפתחותית הגבוהה ביותר.

אחד העם התייחס לאגואיזם זה כאפשרות שאינה הכרחית, התלויה בחיבור שבין גוף ורוח האומה. במילותיו: "סוד קיומו של עמינו הוא [...] לכבד רק את הכוח הרוחני ולבלתי הבט ביראת הרוממות של כוח הזרוע [...] כל זמן שנאמן הוא ליסוד הזה, יש לו בסיס נכון בחיים. אבל רעיון מדיני שאינו נשען על הקולטורא [התרבות] הלאומית מסוגל להסב לב [...] ולהוליד נטייה לבקש כבודו בהשגת הכוח הגשמי" (אחד העם, 1930, עמ' 152). במובן זה, אל מול דובנוב ביקש אחד העם לשמש כתזכורת לחשיבות

הגוף הלאומי, אך אל מול הציונים המדיניים, הוא הדגיש את החשיבות הלאומית שבעיסוק ברוח וחי מוסר.

### **(6) ציונות מוסרית: מבט לדיאלוג העכשווי**

בחלוף למעלה ממאה שנה מאז פרסומי גיליונות המאמרים, ולאור השיח הביקורתי במערב ביחס לציונות במציאות שלאחר השבעה באוקטובר, נדמה שהדיון הפנים-יהודי רלוונטי מתמיד. אמנם העמדות שביטאו השניים לא הטילו עוגן בלבבות הישראלים ואף לא בקרב אלו היהודיים בתפוצות, אך חזרה לדיאלוג ביניהם עשויה להתוות עבורנו את הדרך לניסוח מענה ראוי לאתגרי השעה.

הקמתה של מדינת ישראל היוותה במובן מה את חזרתו של העם היהודי לבימת ההיסטוריה. היא הרחיבה את המתחים והמאורעות אותם חוו יהודים מהרמה הקהילתית אל הרמה הלאומית. כפי שאיחל נורדאו, היא גם הביאה לחזרתו של היהודי הלוחם, גיבור התהילה. אולם, שאלתו של דובנוב נותרה בלא מענה: האם התהליכים הללו באים לצד עיסוק בחיי הרוח והמוסר, או שמא על חשבוננו?

החלוצים הראשונים שאבו השראה מאידיאלים גדולים. משה הס (1899) היה הראשון לנסח את המשולש האידיאולוגי הציוני של זמנו: ייסוד קהילות מוסריות - בין אם דתיות, אזרחיות או

סוציאליסטיות.<sup>9</sup> שאיפה זו - יהודית וציונית כאחד, היא הרצון אותו ביטא אחד העם: להיות מקור השראה שידבק בקהילות יהודיות נוספות, ותפשט משם לכל העולם. היא סיפקה את הכוח המניע להקמתה של מדינת ישראל.

אולם, הקמת המדינה הסיטה את מרבית הקשב מעולם האידיאל לעולם המעשה. את דור החלוצים החליפו דור בוני המדינה, ומרכז הכובד היהודי-הגותי והרוחני, נותר דווקא מעבר לים: עמנואל לוינס, חנה ארנדט, אברהם יהושע השל ואחרים צמחו ופעלו מחוץ למדינת ישראל, ואולי זהו רמז בלבד לתשובה לשאלתו של דובנוב.

---

<sup>9</sup> ראוי לציין כאן את הגותם הציונית-דתית של הרב יצחק יעקב ריינס והרב אברהם יצחק הכהן קוק, הגותם האזרחית-פטריוטית של תיאודור הרצל וזאב ז'בוטינסקי והגותם הציונית-סוציאליסטית של נחמן סירקין ואהרון דוד גורדון.

## רשימת מקורות

- אחד העם (1909). "שלילת הגלות". [גרסה אלקטרונית]. פרויקט בן-יהודה.  
<https://benyehuda.org/read/5337>
- אחד העם (1930). **על פרשת דרכים**. יודישער פערלאג.
- דובנוב, ש' (1909). **מכתב שמיני: "חיוב הגלות"** (א' לוינסון, מתרגם).
- דובנוב, ש' (1937). **מכתבים על היהדות הישנה והחדשה** (מהד' חדשה ומתוקנת; לוינסון, א' ב' נ', מתרגם). "החוקר" על ידי "דביר".
- הס, מ' (1899). **רומא וירושלים**. [גרסה אלקטרונית]. פרויקט בן-יהודה.  
<https://benyehuda.org/read/21869>
- הרצל, ב' ז' (2018). **מדינת היהודים: אלטנוילנד**. הוצאה לאור "דרור לנפש".
- Infeld, A., & Goldwater, C. (2018). *A passion for a people: Lessons from the life of a Jewish educator* (N. Littman, Ed.). Gefen Publishing House in conjunction with Melitz.

# סולידריות מקומית: הדרך לתיקון החברה או סתירה פנימית?

אלון צרויה

סטודנט שנה ג' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

בעידן של מתחים חברתיים ופוליטיים גוברים, המושגים *סולידריות* ו*אמפתיה* נוטים להתערבב בשיח הציבורי ולהיתפס כביטויים שונים לאותו עיקרון מוסרי של התחשבות בזולת. בחיבור זה אטען כי על אף שסולידריות ואמפתיה עשויות להזין זו את זו, הן עמדות מובחנות מנקודת מבט פוליטית, המייצגות דרכי פעולה שונות לעיצוב יחסים חברתיים ולבניית שיתופי פעולה בין פרטים ובין קבוצות. משכך, קיים פער משמעותי במידת ההשפעה של פעולה פוליטית מכוחן. עוד אראה שבתנאים של ריחוק רגשי או עימות בין קבוצות, הבסיס הנכון יותר לבניית מערכות חברתיות יציבות וצודקות הוא עקרון הסולידריות, ולא עקרון האמפתיה. לבסוף, אטען כי סולידריות צריכה להישען על עקרונות צדק המתגבשים מתוך הקשרים חברתיים קונקרטיים, ולא על עקרונות מופשטים ואוניברסליים.

## (1) על הקשר שבין סולידריות ואמפתיה

רבים מצביעים, ובמידה רבה של צדק, על הזיקה בין אמפתיה וסולידריות, כשתי עמדות חברתיות העומדות על הקשר שבין האני והזולת. אמפתיה היא עמדה פסיכולוגית-רגשית שבה הפרט מזדהה עם חווייתו של האחר, ואילו סולידריות היא עמדה נורמטיבית הגורסת מחויבות קולקטיבית לשינוי הסדר החברתי. מכאן נובע שאמפתיה היא מניע חשוב לסולידריות כפעולה פוליטית. אחד הרגשות המרכזיים שאמפתיה מניעה הוא החמלה. החמלה מחזירה אותנו כבני אדם אל חוויה אנושית בסיסית ומשותפת, שיכולה לשמש מנוף לשינוי הסדר החברתי לטובת אלו שגורלם לא שפר עליהם (נוסבאום, 2005, עמ' 168). לדוגמה, מראות הזוועה של טבח השבעה באוקטובר פילחו את ליבם של אזרחי ישראל מכל גווני הקשת, גם בקרב מי שלא הכירו אישית את הנפגעים. עוצמת הרגש הניעה מהלך חסר תקדים של סולידריות פוליטית וחברתית - מהרחבים שנראו במדינת ישראל מאז הקמתה. עשרות התארגנויות אזרחיות של סיוע בדיוור זמני, תרומות המוניות, טיפול נפשי ופעולות לובי לשינוי המדיניות הממשלתית קמו בחודשים העוקבים לאסון.

אולם, אמפתיה אינה מובילה בהכרח לסולידריות פוליטית. קיימת הבחנה בין *תמיכה*, שהיא אקט זמני וחולף המבוסס על חוויה רגשית משותפת, לבין *סולידריות*, שהיא מחויבות פוליטית ארוכת-טווח לשינוי הסדר החברתי (הוקס, 1984/2006, עמ' 242). בדוגמה שמציגה הוקס, אישה לבנה ועשירה עשויה לחוש אמפתיה עמוקה כלפי המנקה השחורה שלה על חוויותיה כאישה, ואולי אף כאישה ענייה, ומתוך כך לבצע מחוות של חמלה, כגון להזמינה לארוחת ערב או להמשיך להעסיקה למרות

שאינן בה עוד צורך. עם זאת, המחסום המעמדי והגזעי ככל הנראה ימנעו ממנה לפעול לשינוי מבני של החברה, כמו חלוקה מחדש של ההון והמשאבים, פתרון שלפי הוקס הוא המענה האמיתי למצבה. לכן, אמפתיה לבדה אינה תנאי מספיק לכינון של סולידריות, ובפרט כאשר מדובר בקבוצות החוצות פערים מעמדיים או תרבותיים עמוקים (1984/2006, עמ' 235, 237).

יתרה מזאת, אמפתיה אף איננה תנאי הכרחי ליצירת סולידריות. קיימים מניעים אחרים לפעולה פוליטית משותפת, כגון אינטרסים כלכליים. כך למשל, עובדים ממגזרים שונים - יהודים וערבים, עולים חדשים וותיקים, דתיים וחילוניים - בעלי השקפות עולם שונות ולעיתים אף עוינות רגשית זה כלפי זה, יכולים להתאגד ולפעול יחד כדי לשפר את תנאי העסקתם. סולידריות זו מבוססת על הכרה באינטרס כלכלי משותף ועל ההבנה שרק באמצעות פעולה קולקטיבית יוכלו לשנות את יחסי הכוח מול המעסיק שלהם, ולא על בסיס חיבור רגשי. ייתכן בהחלט שבמסגרת המאבק המשותף יתפתח חיבור רגשי בין הנאבקים, אשר יסייע להפחתת העוינות. אך ייתכן גם שלא, ובפרט אין לראות בכך תנאי מקדים ליצירה של פעולה פוליטית משותפת.

## **(2) שני מקורות, שני מנגנוני פעולה**

עד כה ראינו שאמפתיה אינה בהכרח מובילה לסולידריות, וסולידריות יכולה להתפתח גם ללא אמפתיה. במקביל נוכחנו כי לעיתים קרובות העמדות הללו נשזרות זו בזו. לכן, נפנה כעת לבחון את ההבדלים המהותיים ביניהן.

ההבדל הראשון בין העמדות נעוץ במקור שעליו נשענת כל אחת מהן. פעולה מתוך חמלה מבוססת על הדמיון האנושי המשותף. בני האדם החשים אמפתיה מזהים בדמיונם את גורלו של האחר כאפשרות ממשית עבור עצמם, וכך מפתחים חשיבה מוסרית עבור מה ראוי שיהיה גורל זה (נוסבאום, 2005, עמ' 166). כלומר, המקור הפסיכולוגי של האמפתיה הוא חוויית הזדהות סובייקטיבית, שבאמצעותה הופך סבלו של האחר לנימוק מחייב לפעולה מוסרית. לעומת זאת, הבסיס הנורמטיבי של פעולה מתוך סולידריות אינו נשען על חוויית הזדהות רגשית או על דמיון משותף, אלא על מחויבות לעקרונות מופשטים יותר של צדק חברתי. סולידריות נוצרת מתוך הכרה במבנה הכוח החברתי הקיים והצורך לשנותו. זוהי מחויבות שנגזרת מערכים של צדק ושוויון, ולא רק מתחושת חמלה כלפי האחר (הוקס, 1984/2006, עמ' 227-228).

מכאן נגזרים גם מנגנוני הפעולה השונים באמצעותם שני המושגים מתממשים במציאות. פעולה של סולידריות פוליטית היא פעולה מלמעלה למטה - כזו שמתמקדת בשינוי האופן שבו המוסדות החברתיים פועלים, ולא בשינוי אישי של הפרטים (הוקס, 1984/2006, עמ' 228). מכיוון שהסולידריות נובעת מתוך מחויבות נורמטיבית קולקטיבית, ולא חוויה רגשית אישית, הפעולה הנגזרת ממנה מכוונת מטבעה אל המבנים החברתיים שמעצבים את חיי הקהילה. אלו יכולים להיות מוסדות פורמליים (כגון חוקים ומדיניות מוצהרת) או בלתי פורמליים (כגון נורמות חברתיות), והם שקובעים את חלוקת המשאבים, את הגישה להזדמנויות ואת גבולות ההכרה החברתית. לכן, פעולה סולידרית, שמבקשת לשנות את יחסי הכוח הקיימים, חייבת לפעול ברמה המוסדית על מנת להגיע למצב של צדק חברתי.

בניגוד לכך, פעולה מתוך אמפתיה היא פעולה מלמטה למעלה - כזו המבוססת בעיקרה על שינוי הדרך שבה האנשים בחברה חושבים ופועלים. נוסבאום, לדוגמה, טוענת כי מוסדות ליברליים המגנים על הזכויות של קבוצות שונות בחברה להתבטא לא יספיקו לכוון חברה צודקת, וכי יש להקפיד על חינוך מוסרי שמאפשר לפרטים לשים לב לאנושיות המשותפת להם ולזר (נוסבאום, 2005, עמ' 169-170). חינוך זה יוביל לגישה חדשה של "אני", שיכיר ביכולת שלו להיות פגיע ומועד לטעויות. כך הוא יפעל בחמלה כלפי האחר, מתוך הבנה שצירוף נסיבות שונה יכול היה להוביל אותו להיות במקומו (2005, עמ' 172). דהיינו, מדובר בפעולה שאמורה להשפיע על החברה דרך הפרטים עצמם.

### **(3) מדוע חמלה אינה מספיקה?**

מכאן נובע שקיים פער משמעותי במידת ההשפעה של פעולה פוליטית מתוך אמפתיה לעומת פעולה פוליטית מתוך סולידריות. פער זה ניכר בשני ממדים שונים של הערכה: היקף התיקון החברתי שהפעולה מצליחה לייצר ועמידותו לאורך זמן.

כוחה של החמלה להניע פעולה פוליטית מותנה ביכולתו של הפרט לדמייך את עצמו בנעליו של האחר. על כן, פעולה מתוך חמלה מוגבלת בשני היבטים משמעותיים. ראשית, המנגנון הפסיכולוגי האנושי מפנה באופן טבעי את רגש האמפתיה בעיקר כלפי מי שקרוב אלינו מבחינה תרבותית או חברתית, ועל כן נתפס "אדם כמונו" יותר מאשר "אחר". בדוגמה שמביא רורטי מתקופת השואה, הסיכוי של יהודי דנמרק ואיטליה לקבל מסתור משכניהם הגויים היה גבוה משמעותית מזה של יהודי בלגיה. זאת

מכיוון שהדנים והאיטלקים ראו בעמיתיהם היהודים אנשים דומים להם - אבות, חברי איגוד מקצועי או בני המקום כמותם, שעומדים בפני צרה גדולה. לעומת זאת, הבלגים התקשו לגלות אמפתיה עם שכניהם היהודים מכיוון שמבחינה פסיכולוגית תייגו אותם כאחרים, על אף שאלו עמדו בפני סכנה ברורה ומיידית לחייהם (רורטי, 2006, עמ' 219-221). שנית, הבדלים סוציולוגיים של היררכיה חברתית עלולים לחסום את יכולת הדמיון המשותף, מכיוון שהפרטים אינם נחשפים לנסיבות החיים הקשות של הסובבים אותם (נוסבאום, 2005, עמ' 167). לדוגמה, בת למשפחה עשירה עלולה לחשוב שהילד העני ששיחק לידה בפארק חי בדיוק כמוה, מכיוון שמעולם לא ראתה דירה בשיכון עוני. במילותיה של נוסבאום, תנאים חברתיים אלו מונעים ממנה לחשוב על חייו כאפשרות עבור עצמה. שתי מגבלות אלו ממקדות את הפעולה האמפתית במעגלים החברתיים המשיקים לפרט בחיי היום יום, ומכאן שהחמלה לבדה אינה יכולה להוות כלי יעיל לתיקון חברתי רחב היקף.

בניגוד לכך, פעולה מתוך סולידריות מושתתת על עקרונות פילוסופיים אוניברסליים יותר, שאינם מוגבלים בקשר הרגשי הפרטיקולרי בין הפרטים בחברה. לכן, רוחב היריעה שלה גדול הרבה יותר, ובכוחה לחצות גבולות של זהות ומעמד בין פרטים מתוך מחויבות משותפת לשינוי חברתי (הוקס, 2006, עמ' 243). שתי דוגמאות היסטוריות מובהקות לכך הן התנועה לזכויות האזרח בארצות הברית והתנועה לביטול משטר האפרטהייד בדרום אפריקה. שתי תנועות חברתיות אלו הצליחו לשלב קבוצות נבדלות ורחוקות מבחינה חברתית ומעמדית (כגון שחורים ממעמד הפועלים, סטודנטים ליברליים לבנים, ומנהיגים דתיים נוצרים במקרה של ארצות הברית) למאבק פוליטי משותף לשינוי

עומק של המבנה החברתי מתוך המחויבות הבסיסית לחירות ולשוויון.

הבדל נוסף בין שני סוגי הפעולות הוא העמידות ארוכת הטווח שלהן לשינויים. פעולה פוליטית המבוססת על אמפתיה תלויה כאמור בקיומם של רגשות אנושיים חזקים, שמצליחים להניע את הפרטים. אף על פי כן, רגשות אלו נתונים לשינויים דרמטיים ומהירים כתוצאה משינויים פוליטיים וחברתיים. לדוגמה, בתחילת מלחמת האזרחים בסוריה מדינות רבות באירופה, ובפרט גרמניה, הנהיגו מדיניות מרחיבה של קליטת הגירה של פליטים. זאת על רקע שיח ציבורי אמפתי לסבלם של אזרחי סוריה. אולם בתוך שנים מעטות, ובעקבות אירועים ביטחוניים, עומס על שירותים ציבוריים ושינוי בשיח הפוליטי, חלקים נרחבים מהציבור עברו לעמדה חשדנית הרבה יותר, ולעיתים אף עוינת, כלפי אותם פליטים בדיוק. כך, מעמד הבכורה שניתן לאמפתיה בגלגול הראשון נסוג לאחור ביחס לשיקולים אחרים כגון ביטחון, כלכלה ולכידות חברתית, וכתוצאה מכך המדיניות החברתית התהפכה ללא כל שינוי מהותי במצוקת הפליטים עצמה.

לעומת זאת, פעולה מתוך סולידריות מציגה פוטנציאל עמידות לאורך זמן. ראשית, סולידריות אינה תלויה בהזדהות רגשית ישירה עם האחר, אלא מבוססת על הכרה נורמטיבית בערכים משותפים. סל הערכים של פרטים ושל קבוצות חברתיות נוטה לגלות יציבות רבה יותר מאשר מערכת הרגשות, מכיוון שזו מבוססת על מחויבות מוסרית עקרונית. כמו כן, מנגנון הפעולה של הישענות על מוסדות חברתיים, ולא על שינוי רגשי ברמת הפרט, מציעה בסיס יציב יותר לשינוי חברתי מתמשך וארוך

טווח. זאת מכיוון שבניגוד לרגשות ציבוריים או לתרבות פוליטית, הנתונים לתנודות תכופות, מוסדות נוטים להשתמר לאורך זמן ולבסס דפוסי פעולה עקביים. אחת הדוגמאות לכך היא שמוסדות דמוקרטיים מעגנים את עקרונותיהם בכללים פורמליים, כגון מגילת זכויות חוקתיות ומערכת של איזונים ובלמים. בכך, הם הופכים את המחויבות החברתית לתלויה פחות ברצון הארעי של הפרטים. ניתן לראות בכך מנגנון שבו הם "כובלים" במידה מסוימת את שיקול דעתם הפרטיקולרי למחויבות העקרונית למוסדות הראשוניים בחברה. עיגון זה מצמצם את הסיכון לשחיקה של המחויבות החברתית לאורך זמן, ומאפשר שימור של שיתופי פעולה גם בתנאים של משבר או קונפליקט. בכך, סולידריות מייצרת מסגרת פעולה פוליטית שאינה מתערערת בקלות, אלא נשענת על עקרונות כלליים ויציבים יותר של מחויבות ערכית ארוכת טווח.

חסרון נוסף של ההתמקדות בחמלה כלפי הדומה לי או הקרוב אליי הוא שזו עשויה לחדד עוד יותר את ההבחנה ביני לבין השונים והרחוקים ממני, וכך לחזק רגשות של אדישות וניכור כלפיהם. אם נדייק את ההתייחסות לאירועי השבעה באוקטובר שהוצגו בפתחה, נבחין שרגשי האמפתיה ופעולות הסולידריות בקרב הציבור היהודי התמקדו בעיקר בתוך הקבוצה האתנית, בעוד שרגשות האיבה והטינה כלפי ערבים (אזרחי ישראל ובכלל) הרקיעו שחקים. עובדה זו מדהימה במיוחד על רקע מקרים רבים של אזרחים ערבים שסייעו בהצלה ובחילוץ של נפגעים, ואף אזרחים ערבים שהיו חטופים גם הם בשבי החמאס. ניתן להסיק מכך שהשימוש באמפתיה כבסיס ליחסים החברתיים עלול להרחיב את קווי השסע במקום לטשטש אותם. לכן, דווקא משום

שהאמפתיה נשענת על חוויה סובייקטיבית של הזדהות, היא אינה מסוגלת לבדה להוות בסיס יציב ליחסים חברתיים.

#### **(4) מפת דרכים לפתרון: סולידריות מקומית כדרך שלישית**

אם כן, נדמה שבאקלים החברתי הנוכחי, יצירת חברה דרך מנגנונים של סולידריות פוליטית היא דרך מתאימה יותר לכונן חברה ראויה. אך אין בכך בכדי לטעון שיש להעדיף את הסולידריות על פני האמפתיה באופן מוחלט. זאת מכיוון שגם בפני הסולידריות עומד מכשול משמעותי בדמות הקושי האנושי לייצר מנגנונים של מחויבות לצדק אוניברסלי "מופשט" שאינה תלויה בקשר אישי ופרטיקולרי. רורטי מציג כי תחושת המוסר של בני אדם קשורה בעבותות לתשובה הקונטינגנטית שלהם בנוגע לשאלה מי מספיק דומה להם, והיא לא תוצר של רגש טבעי וקבוע (רורטי, 2006, עמ' 222). בנוסף, גם הוקס טוענת שמאבק סולידרי לשוויון מגדרי יכול להתקיים רק כאשר נשים יצליחו לשפר את היחסים הבין-אישיים שלהן וליצור תקשורת חיובית ובונה, על אף המחלוקות והפערים (הוקס, 2006, עמ' 241). בחזרה לדוגמת מאבק העובדים למען העלאת תנאי העסקתם שהוצגה קודם לכן, סביר יהיה לטעון שמאבק יעיל וארוך-טווח לא יכול להתקיים ללא קשר אישי אמפתי בין המוחים, ושאין בכוחם של האינטרסים הכלכליים בלבד להחזיק את הסולידריות לאורך זמן, ובפרט לא כאשר קיימת עוינות רגשית רבה ביניהם.

כמו כן, קיים גם קושי פילוסופי בהתבססות על עקרונות צדק אוניברסליים. על נקודה זאת עמדו רורטי וסנדל, שטענו כי קיימת בעיה לייצר מחויבות מוסרית ופוליטית מתוך סולידריות

"טבעית", כזו שנשענת על עקרונות צדק הנובעים מהמחשבה הרציונלית של אדם חופשי. לדידם, מחויבות שכזו מעלה קשיים בנוגע ליכולת שלנו להצדיק או לגנות מעשים מוסריים אחרים שנראים לנו אינטואיטיביים מאוד, כמו הרצון להגן קודם כל על משפחתנו, הדאגה העודפת כלפי עניי עירנו או הצורך לפצות על עוולות היסטוריות של אבותינו (רורטי, 2006, עמ' 221; סנדל, 2012, עמ' 243, 248).

למרות כל זאת, ניתן למצוא את הפתרון לבעיות הללו בבנייה של *סולידריות מקומית* - סולידריות הנשענת על *עקרונות מקומיים של צדק*. עקרונות אלו אינם מבוססים על דמיון כלל-אנושי או על מחשבה רציונלית א-פריורית, אלא מתפתחים מתוך למידה חברתית מבוססת הקשר מקומי ומתוך התנסות באינטרקציות יומיומיות. במילים אחרות, מדובר בסולידריות שנרכשת מתוך המפגש שלנו עם עוולות בחיי היום-יום, ולא מתוך קריאה בספרי הפילוסופיה שמעלים אבק בספריה. לדוגמה, כאשר ילד שומע מאמו "סדר את החדר לפני שהמנקה תגיע", או כאשר מנחים את התלמיד בכיתה "הרם את הכיסאות בסוף השיעור", הוא לומד כלל מוסרי אשר מגלם עיקרון של אחריות כלפי אחרים, ובפרט אלו בתחתית ההיררכיה החברתית. במקרה זה, המחשבה על נסיבות חייה הספציפיות של המנקה (העייפות הפיזית, השכר הזעום, הסטטוס החברתי הנמוך של עבודתה) מובילה למחויבות ראשונית לשינוי, גם אם בהיקפים מוגבלים (מאוד) בראשיתה. זאת בניגוד למחויבות הנובעת מתוך מחשבה מופשטת על "מצבם של העניים בחברה" או "קשיי עובדות משק הבית בישראל", אשר הראנו שיכולתה להוביל שינוי רחב היקף הוא מוגבל.

ההבחנה בין תחושות ראשוניות ("אמפתיות") שכאלה לבין סולידריות "עמוקה" יותר נוצר כאשר יוצאים מתוך ההקשר הפרטיקולרי אל המחשבה על השאלה כיצד ראוי שהחברה תיראה. בניגוד לחששותיה של הוקס כי המחויבות האמפתית תגביל מלכתחילה את פוטנציאל השינוי החברתי, עיקרון מצומצם זה של צדק, שנרכש בתוך מעגל קרוב של היכרות, ניתן להרחבה הדרגתית אל מעבר לו. היכרות עם מגוון רחב של נסיבות חברתיות דומות יכולה לפתח את החוש לגבי מה ראוי ומה לא, וכך להפוך עם הזמן לכלי שבאמצעותו ניתן לזהות יחסי כוח בלתי צודקים גם מחוץ למעגל ההיכרות הישירה. בתהליך זה נוצר כלי שמכוחו ניתן לתבוע את הדרישה לשינוי רחב יותר. התפתחות הדרגתית זו יוצקת תוכן ממשי במונח "צדק חברתי", והיא אינה פרי של חשיבה מופשטת וערטילאית על אתיקה נורמטיבית. הוזה אומר, עלינו להכיר בכך שהחלקים השימושיים בחוש המוסרי של בני האדם לצורך בניית חברה צודקת ויציבה מתפתחים מתוך האינטראקציות הקונקרטיות של החיים החברתיים.

ביטוי לתהליך ההדרגתי הדרוש נוכל למצוא גם בגישתו של אבישי מרגלית, שמבחין בין שני סוגים של חברות. החברה המתורבתת (civilized society) היא חברה שבה הפרטים לא משפילים איש את רעהו. זאת המקבילה לחברה האמפתית, שבה יחסים של כבוד והגינות הם העיקר. לעומת זאת, לפי מרגלית החברה ההגונה (decent society) היא חברה שאינה משפילה. כלומר, זו חברה שלא פוגעת בכבוד האנושי של מי שנתונים למרותה באמצעות הדרה (מרגלית, 2016, עמ' 160). בחברה זו, המוסדות החברתיים הם אלו המעוצבים כך שאינם משפילים את האנשים שנתונים למרות החברה. כלומר, מדובר בהתפתחות של מושג החברה הראויה מעבר למרקם היחסים הבין אישי בלבד.

דוגמה היסטורית ממחישה כיצד מנגנון זה פועל גם ברמה הקולקטיבית. תנועת הפנתרים השחורים, שפעלה בישראל בשנות השבעים, נולדה מתוך מצוקה פרטיקולרית מאוד - תושבי שכונות עוני מזרחיות שחוו על בשרם אפליה, הדרה וזלזול מוסדי. מתוך ניסיון חיים משותף זה התגבשה סולידריות פנימית, שהפכה לבסיס לתביעה פוליטית רחבה לשינוי מבני של החברה הישראלית כולה. אולם המהלך לא נעצר שם. הפנתרים שיתפו פעולה עם גורמי שמאל אשכנזי, קבוצה שמבחינה זהותית ותרבותית לא הייתה "שלהם", מתוך הכרה שהמאבק לצדק חברתי חוצה גבולות עדתיים. הסולידריות שנבנתה מתוך ניסיון פרטיקולרי לא נכלאה בגבולותיו, אלא שימשה נקודת מוצא להרחבה שחצתה שסעי זהות עמוקים. בכך הפנתרים ממחישים שסולידריות פרטיקולרית אינה בהכרח כלואה במעגל הקרבה הראשוני - היא יכולה להתפתח, להתרחב ולהפוך לכוח פוליטי של ממש.

אך כאמור, קיימות גם סכנות במנגנון מסוג זה. גידור האחריות החברתית במעגל הקרוב והמצומצם בלבד ומבנה חברתי סגורטיבי עלולים לפגוע ביכולת של הסולידריות לפרוץ את מחסום האמפתיה הראשונית. על כן, על מנת לאפשר שינוי חברתי בר-קיימא עלינו לקדם כחברה מנגנוני היכרות חוצי קבוצות ומעמדות, אשר יאפשרו מפגש של אנשים שונים ומתוכם תוכל לנבוע אותה אינטואיציה מוסרית. עלינו לעודד מדיניות של שילוב חברתי בתכנון מתחמי דיור, במקומות עבודה ובפעילויות חינוכיות, על מנת לאפשר מפגש חי בין קבוצות מרקעים מגוונים, תרבותי וכלכלי כאחד. כמו כן, עלינו לטפח חינוך מוסרי שמצליח להרחיב את המחשבה המקומית על נסיבות חיים ספציפיות לכדי מחויבות רחבה יותר לשינוי חברתי.

לסיכומו של דבר, ניתן לראות כי סולידריות ואמפתיה הן שתי עמדות חברתיות מובחנות, הנשענות על בסיסים נורמטיביים שונים ומפעילות מנגנוני שינוי נבדלים, גם אם לעיתים הן מזינות זו את זו. הבדלים אלו מטסים את הכף להעדפה שסולידריות על פני אמפתיה כמנגנון ליצירת צדק חברתי, בעיקר בשל מוטת ההשפעה הרחבה והעמידות היחסית שהיא מציגה. עם זאת, סולידריות זו תוכל להוות בסיס איתן רק כאשר היא מתעצבת מתוך עקרונות מקומיים, המאפשרים התאמה להתפתחות ההיסטורית והחברתית ומייצרים מחויבות אותנטית יותר לשינוי חברתי ארוך טווח.

## רשימת מקורות

הוקס, ב' (2006). אהיות: סולידריות פוליטית בין נשים. בתוך עמית, ד' ובאום, ד' (עורכות), **למוד פמיניזם: מקראה** (עמ' 223-244). הוצאת הקיבוץ המאוחד. (פורסם במקור בשנת 1984)

מרגלית, א' (2016). **החברה ההגונה**. מולד.

נוסבאום, מ' ק' (2005). סובלנות, חמלה וחסד. בתוך י' מנוחין וי' יובל (עורכים), **האם הסובלנות תנצח?** (עמ' 162-175). מאגנס.

סנדל, מ' (2012). **צדק: מהו המעשה הנכון שעלינו לעשות?** (ג' הרלינג, מתרגם). דביר.

רורטי, ר' (2006). **קונטינגנטיות, אירוניה וסולידריות**. רסלינג.

## מאמר אורח | על מגבלות

### קוגניטיביות בחשיבה אסטרטגית

ד"ר ורד קורץ דוד

ורד קורץ דוד היא מרצה בכירה וראשת המעבדה לנוירו-כלכלה במחלקה לכלכלה ע"ש משפחת בוגן ובתוכנית פכ"מ באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקרה מתמקד בהבנת המנגנונים הקוגניטיביים העומדים בבסיס קבלת החלטות כלכליות, תוך שילוב של שיטות התנהגותיות וכלי דימות מוחי. בימים אלה עוסקת בלמידה של מגבלות קוגניטיביות בבחירות אסטרטגיות, בהבנה של השפעות סביבתיות על תהליכי קבלת החלטות, וכן במקורות אבולוציוניים להעדפות לסיכון. ורד השלימה את לימודי הדוקטורט שלה באוניברסיטת תל אביב, ולאחר מכן יצאה להשתלמות בתר-דוקטורט במעבדה לנוירו-כלכלה של פרופ' פול גלימצ'ר באוניברסיטת ניו יורק (NYU). עבודת הדוקטורט שלה זכתה בתואר העבודה המצטיינת מטעם האגודה לנוירו-כלכלה (Society for Neuroeconomics). כמו כן, זכתה במלגת הנשיא למשתלמות בתר-דוקטורט מטעם אוניברסיטת תל אביב, מלגת בתר-דוקטורט לחוקרים מצטיינים במדעי החברה של הקרן הלאומית למדע, (ISF) מלגת מיה פישר מטעם קרן דן דוד לדוקטורנטים מצטיינים, וכן במלגת גולדה מאיר לחברי סגל חדשים מצטיינים מטעם האוניברסיטה העברית.

## (1) מבוא

בפרק קלאסי של הסיטקום **חברים**, החבורה פותחת במשחק מחשבתי שמטרתו לחשוף את מערכת היחסים הרומנטית בין צ'נדלר למוניקה. בניסיון להערים זה על זה, החברים נכנסים לסדרה של איטרציות בגין הידע המשותף סביב עצם קיומה של מערכת היחסים - אולי באופן הזכיר ביותר דרך מילותיה של פיבי: "They don't know that we know that they know that we know" (Junge, 1999). לאורך הפרק החברים מפרשים את האמונות והמחשבות של שאר חברי הקבוצה, לעיתים רק מתוך מבט, ואז רוקמים תוכנית גדולה שתבטיח להם ניצחון (כשניצחון בהקשר זה משמעותו לגרום לחברים האחרים לפרוש מהתחרות). מעבר לגאונות הקומית שלו, הפרק חוגג שתי פרדיגמות בולטות, שכל אחת מהן נטועה במסורת אקדמית אחרת.

הראשונה שואבת השראה מיופיים של המודלים המתמטיים של תורת המשחקים וממושג ה-*Homo Economicus* ("האדם הכלכלי"). לפי תפיסה זו, כל הפרטים הם סוכנים רציונליים המסוגלים להמשיך ללא קושי את משחק ההלוך-ושוב, כך שבכל סבב כל שחקן שוקל את כל החלופות האפשריות, בוחר באפשרות המיטבית עבורו על בסיס אמונות בגין הרציונליות של המשתתפים האחרים (von Neumann & Morgenstern, 2007). המסורת המחקרית השנייה, שגם היא מקבלת בפרק ביטוי נרחב, שייכת לחקר הקוגניציה החברתית, הן בבני אדם והן בבעלי חיים. בפרט, היא נשענת על תיאוריות של מנטליזציה ("Theory of Mind") - היכולת האנושית לייחס ל"אחר" (שאיננו אני) רצונות, מאוויים, רגשות וידע (Frith & Frith, 2006).

שתי המסורות הללו נפגשות בתהליכי חשיבה אסטרטגית. חשיבה כזו מחייבת בני אדם לגבש אמונות לגבי מה שאחרים יעשו, לשקול תוצאות אפשריות, ולשנות את התנהגותם בהתאם לאמונות אלה.

## **(2) קיצור תולדות המחקר על חשיבה אסטרטגית**

אנו נתקלים בסביבות אסטרטגיות במגוון רחב של מצבים בחיי היום-יום, כל אימת שהתוצאות של ההחלטות שלנו תלויות בבחירות של אחרים. דוגמאות לכך כוללות מערכות יחסים רומנטיות, דפוסי הצבעה בבחירות, משא ומתן עסקי ואף החלטות במהלך נהיגה בכביש. מצבים מסוג אלה מודלו באופן אנליטי בתורת המשחקים. בבסיסה - הרעיון שבני אדם מתכנסים למה שמכונה "שיווי משקל נאש" (Nash, 1950). כך, בשיווי משקל כל אחד מהשחקנים בוחר את החלופה הטובה ביותר עבורו בהינתן הבחירות של השחקנים האחרים, באופן כזה שלאף אחד מהם אין תמריץ לשנות את בחירתו באופן חד-צדדי.

מושג הפתרון של שיווי משקל נאש הפך במהרה לכלי אפקטיבי בניתוח של אינטראקציות אסטרטגיות. ואכן, הפורמליזם האלגנטי של תורת המשחקים ניצב כיום בליבם של תחומים אקדמיים רבים, ובהם כלכלה (Aumann et al., 1992), ניהול (Goldfarb & Xiao, 2011), מדע המדינה (Snidal, 1985), פסיכולוגיה חברתית (Sanfey, 2007), וביולוגיה (Smith, 1986). תורת המשחקים השפיעה על אסטרטגיות לאומיות בתקופת המלחמה הקרה (Shubik, 1968), על תהליכי בנייה של קבוצות בענפי ספורט שונים (Fort & Quirk, 1995), על אופן התגובה של

פירמות למתחרים בשוק (Brandenburger & Nalebuff, 1995),  
ואפילו על מנגנון השיבוץ של תלמידים לבתי ספר ציבוריים בניו  
יורק (Tullis, 2014).

נוכח הפופולריות העצומה של תורת המשחקים, נשמע כמעט  
אבסורדי לשאול: האם בני אדם באמת חושבים באופן איטרטיבי  
בלתי מוגבל? המסגרת הרעיונית של תורת המשחקים הרי נשענת  
על הנחות חזקות במיוחד, ובהן ידע משותף בגין רציונליות של כל  
השחקנים, וכן יכולת חישובית בלתי מוגבלת. לפיכך, במהלך  
העשורים האחרונים פותחו תיאוריות התנהגותיות משלימות  
שהציעו גישה מציאותית יותר שבבסיסה ההבנה שתהליכים  
קוגניטיביים מוגבלים על ידי המשאבים החישוביים העומדים  
לרשות המוח האנושי (A. Brandenburger, 2014; C. Camerer et  
al., 2004; Nagel, 1995; Stahl & Wilson, 1995).

התובנה המרכזית של תיאוריות משלימות אלה היא שקיימת  
הטרונגניות ביכולות החשיבה האסטרטגית של הפרט: יש  
הבוחרים באקראי; יש הבוחרים באופן המיטבי בלי לבנות ייצוג  
פנימי אודות הבחירות של אחרים; ויש כאלה הבוחרים באופן  
המיטבי תוך איטרציה על אופן החשיבה של אחרים, דהיינו אותו  
"אני חושב שאתה חושב ש..." כפי שהיטיבה להדגים פיבי. גישות  
אלה מסבירות סטיות שיטתיות ממושג הניבוי התיאורטי של  
שיווי משקל נאש, הן כשנבחנו בתנאי מעבדה והן כשנבחנו בשדה  
(Bosch-Domenech et al., 2002; Brown et al., 2012; M. Costa-  
Gomes et al., 2001; M. A. Costa-Gomes & Crawford, 2006;  
Crawford & Iriberry, 2007).

ניסויים מוקדמים העלו כי משתתפים מבצעים בדרך כלל לא יותר  
משני צעדים איטרטיביים (Agranov et al., 2012; Arad &

Rubinstein, 2012a, 2012b; M. Costa-Gomes et al., 2001; M. A. Costa-Gomes & Crawford, 2006; Crawford & Iriberry, 2007). ממצא זה מרמז כי ליחידים יש "תקרת תחכום אסטרטגי" שניתן להתייחס אליה כמעין תכונה אישית ויציבה של הפרט (Battigalli & Siniscalchi, 2002). המחקר האמפירי מראה שתכונה זו של תחכום אסטרטגי מתואמת עם כישורים קוגניטיביים אחרים כגון IQ וכישורים הקשורים בתיאוריות של מנטליזציה בתחום החברתי (Fé et al., 2022; Gill & Prowse, 2016).

ברם, עבודתם של Larbi Alaoui ו-Antonio Penta (2016) מציעה כי רמת התחכום של הפרט עשויה להשתנות גם באופן אנדוגני בתוך אותו אדם, משום שהיא משקפת לא רק יכולת קוגניטיבית פנימית, אלא גם תמריצים כספיים ואת רמת התחכום שהאדם מייחס ליריבו. באותו אופן, מחקרים מראים כי תחכום אסטרטגי משתנה בהתאם לתמריצים (Alaoui et al., 2020; Goeree & Holt, 2001), לזהות של השחקנים הנוספים (Agranov et al., 2012; Alaoui et al., 2020; Arad & Rubinstein, 2012b; Gill & Prowse, 2016), למספר החזרות השונות בהן נתקל הפרט בבעיה (Alaoui et al., 2020), להיבטים של קשב והיסח הדעת (Brocas et al., 2014), וגם למבנה המשחק או בעיית ההחלטה בפניה ניצב הפרט (Cooper et al., 2024; Georganas et al., 2015). בה בעת, עדויות ניסוייות מצביעות על כך שמורכבות קוגניטיבית משפיעה אף היא על אופני קבלת החלטות (Alaoui & Penta, 2022; Banovetz & Oprea, 2023; Enke & Graeber, 2023; Oprea, 2020, 2024), וכי משחקים מורכבים יותר עלולים להפחית את רמת התחכום האסטרטגי מפני שהם מטילים עומס כבד על המשאבים

הקוגניטיביים המוגבלים של הפרט (Gill & Prowse, 2023; Zhu et al., 2025).

עם זאת, וכפי שהזכרתי בתחילתו של חיבור זה, חרף העובדה שחשיבה אסטרטגית נשענת על כישורים שונים, הנטועים במערכות קוגניטיביות שונות, עדיין לא ידוע כיצד כל אלה פועלים יחדיו, ומהי תרומתו של כל כישור לתהליך הכולל. יתרה מזו, נרצה לדעת האם כישורים אלה פועלים באותו אופן במשימות שונות, או שמא כל משימה מעלה צרכים שונים, עבורם מגויסים משאבים קוגניטיביים שונים. בהתאמה, כיצד אותה הסתגלות תוך-אישית - או אנדוגניות בעגה הכלכלית - ברמת התחכום של הפרט קשורה בכישורים קוגניטיביים מולדים, עד כמה תכונות אלה גמישות על פני סביבות חברתיות שונות, ומהו המנגנון המקשר בין רמת המורכבות של בעיית החלטה לבין התחכום האסטרטגי הנצפה.

### **(3) עקרונות יסוד בקוגניציה ובחשיבה חברתית**

שורשי המחקר העכשווי על מנטליזציה נטועים עמוק בתולדותיה של הפילוסופיה המודרנית. כך, למשל, הדואליזם הקרטזיאני בין גוף ונפש הדגיש את ייחודה של תודעת העצמי והעלה את השאלה כיצד ניתן להכיר בתודעותיהם של אחרים (Descartes, 1985), בעוד Russell ו-Mill גרסו כי ניתן להסיק אודות תודעות אחרות באמצעות אנלוגיה לעצמנו (Mill, 1884; Russell, 1997). גישות מאוחרות יותר, כמו הפנומנולוגיה, החל מ-Husserl, ובהמשך אצל Scheler ו-Merleau-Ponty, הדגישה כי הבנת האחר נשענת על יחסים אינטר-סובייקטיביים ולא רק על הסקה אנלוגית

מתצפית בהתנהגות (Husserl, 2012; Merleau-Ponty, 2013; Scheler, 2017). המונח *Theory of Mind* נולד בשנות ה-70 בעקבות מחקר על קופי שימפנזה, ומסמל את תחילת המחקר על תודעת האחר בכלים ובשיטות ממדעי המוח (Premack & Woodruff, 1978). חרף העובדה שגם יונקים אחרים מסוגלים להבין מטרות, כוונות ופעולות של פרטים אחרים, כיום מקובל לחשוב שהיכולת לייחס לאחרים אמונות מורכבות - ובפרט אמונות שגויות - מפותחת באופן ייחודי בבני אדם (Call & Tomasello, 2008).

המעבר משאלות פילוסופיות על תודעת האחר אל מחקר אמפירי של מנטליזציה אפשר לראשונה לבחון מנגנונים אלה באמצעות כלים ניסויים והתנהגותיים, ובהמשך גם באמצעות שיטות הדמיה מוחית. המחקר העכשווי מצביע על תפקידו החשוב של האזור במוח המכונה הצומת הטמפורו-פריאטלי (-Temporo Parietal Junction; TPJ) בתהליכי מנטליזציה. נראה כי אזור זה פעיל ככל שרמת המורכבות של האינטראקציה החברתית עולה (Kliemann & Adolphs, 2018; Luyten & Fonagy, 2015; Mar, 2011), וכי הוא אמון על "זיכרון העבודה החברתי" של הפרט - דהיינו, אחסון, שליפה ועיבוד של מידע חברתי במהלך אינטראקציות חברתיות (Meyer et al., 2012; Meyer & Collier, 2020).

פעילותו של ה-TPJ מכרעת לצורך הבנה של תהליכים חברתיים: נראה כי פגיעה בפעילות ה-TPJ מפחיתה יכולות מנטליזציה (Hill et al., 2017; Young et al., 2010), וכי אזור זה נמצא בתת-פעילות בקרב אנשים הסובלים מתסמונת פסיכופתולוגיות של קוגניציה חברתית, כגון אוטיזם (Barnea-Goraly et al., 2004).

(Castelli et al., 2002; Kana et al., 2014). פגיעה זו קשורה באופן ישיר ביכולתם של אנשים עם אוטיזם לבצע תהליכי מנטליזציה: נראה כי אנשים עם אוטיזם מסוגלים להבין מהן המחשבות של אחרים, אך מתקשים לשלב הבנה זו כאות למידה מנחה בניבוי ההתנהגות הצפויה שלהם (Rosenthal et al., 2019). כתוצאה מכך, בעת למידה חברתית, אנשים עם אוטיזם מפגינים גמישות נמוכה יותר ונוטים להיצמד לתבניות מוכרות שבהן השתמשו בעבר (Yoshida et al., 2010).

מחקרים התפתחותיים מצביעים על כך שיכולת הניתוח החברתי מתפתחת במהלך גיל ההתבגרות המוקדם (Brocas & Carrillo, 2021), וכי בגילאים מאוחרים ישנה ירידה ביכולות המנטליזציה (Kemp et al., 2012). דפוסים התנהגותיים אלה עולים בקנה אחד עם הממצאים המוחיים: רשתות המקושרות לעיתים קרובות עם חשיבה חברתית, כגון הרשתות הפרונטו-פריאטליות (וה-TPJ בתוכן), מפגינות ירידה בפעילות בזקנה (Ebner et al., 2024; Moran et al., 2012).

למרות ההתקדמות המשמעותית במחקר, חקר המנטליזציה עדיין חסר מסגרת רעיונית אנליטית מקיפה, אשר חיונית לצורך הבנת המנגנון שעומד בבסיס תהליכי קבלת החלטות חברתיות. הבנה מכניסטית של תהליכים חברתיים תוכל לספק לנו ניבוי של התנהגויות בסיטואציות שונות, וכן לתרום למחקר עתידי של פסיכופתולוגיות, החל מאוטיזם וכלה בפסיכופתיה, כמו גם להבנה של תהליכי התבגרות וזקנה. אלה האחרונים הינם בעלי השפעה חברתית (societal) עצומה, קל וחומר לנוכח המגמות הדמוגרפיות בעולם הולך ומזדקן.

#### (4) מודל קוגניטיבי לחשיבה אסטרטגית

לאחרונה הצגתי, יחד עם עמיתי Adam Brandenburger ו-Paul Glimcher מאוניברסיטת ניו יורק, מודל קוגניטיבי חדש לחשיבה באינטראקציות אסטרטגיות (Kurtz-David et al., 2024). שאיפתנו הייתה לנצל את הפורמליזם והכוח ההסברי שמגיעים מכלי המחקר בכלכלה יחד עם הידע העצום שנצבר בחקר הקוגניציה החברתית כדי לתת מענה לשאלות הפתוחות בשני התחומים.

בתמצות, אנו מציעים שהמוח מפרק כל אינטראקציה שכזו לאבני הבניין החברתיות והלא-חברתיות שלה, ואז משתמש בשני היסודות הללו באופן אינטראקטיבי כדי לפתור את בעיית ההחלטה האסטרטגית. אפשר, למשל, לחשוב על אינטראקציות חברתיות פשוטות יחסית, שבהן מעורבים רק שני אנשים, שכל אחד מהם ניצב בפני שתי חלופות לבחירה. תרחישים כאלה מגולמים במשחקים קלאסיים כמו "דילמת האסיר" או "קרב המינים" (Battle of the Sexes) שנלמדים בשיעורי מבוא בקורסים בתורת המשחקים. אינטראקציות אחרות עשויות לכלול יותר אנשים, או מספר רב יותר של איטרציות הלך-ושוב, דהיינו רמת מורכבות חברתית גבוהה יותר. לחילופין, ניתן לחשוב על אינטראקציות שכוללות מספר רב של חלופות לבחירה, או אתגר אנליטי משמעותי בזיהוי התגובה האופטימלית. אינטראקציות שכאלה הן בעלות רמת מורכבות גבוהה בהיבטים של חישוביות וקוגניציה אריתמטית, כזו שאינה נוגעת כלל ועיקר לחשיבה חברתית. עמיתי ואני גרסנו שעלייה ברמת המורכבות בכל אחד משני הממדים הללו כרוכה ב"עלות קוגניטיבית" גבוהה יותר, משמע דורשת עוד קיבולת חישובית, ובהינתן המשאבים

הקוגניטיביים המוגבלים של המוח האנושי, אנשים מתקשים לעבד אינטראקציות כאלה במלואן.

כדי למדל כיצד אדם יתנהג בתרחישים כאלה, דימינו את המוח האנושי למפעל, אשר יכול לייצר כמות נתונה של מוצר רק על בסיס היקף העבודה וההון העומדים לרשותו. בעל המפעל מחליט כיצד לאזן בין שני הקלטים הללו כדי למקסם את הייצור, באמצעות ניסוח מתמטי סטנדרטי. רעיון פשוט זה, המכונה "פונקציית ייצור" בתאוריה הכלכלית, יכול לשמש כאנלוגיה לאופן הפעולה של המוח. לבני אדם יש רק כמות מסוימת של משאבים קוגניטיביים, והם מקצים אותם בין התחום החברתי לבין התחום הלא-חברתי. חלוקה זו, בתורה, קובעת עד כמה יצליחו להעמיק את הניתוח האסטרטגי באמצעות חשיבה איטרטיבית.

### **(5) בחינה אמפירית של המודל**

כדי לבחון את המודל הצגנו לנבדקים סדרה של תרחישים חברתיים שגולמו באמצעות משחק כלכלי (Kneeland, 2015). המשחק, המכונה "משחק הטבעת", פשוט למדי: התקבולים של כל שחקן במשחק תלויים בהחלטות של השחקן לימינו, במבנה מעגלי דמוי טבעת. שחקן שאינו מתווכחם יבחר באקראיות מבין החלופות העומדות לרשותו. שחקן מתווכחם מסדר ראשון יתעלם מהמבנה הטבעתי, וינסה למקסם את התקבולים מבין החלופות שלו עצמו. שחקנים מתווכחים מסדרים גבוהים יותר ינסו להבין מהו אופן ההחלטה של השחקנים האחרים בטבעת, ובהתאמה יגזרו את המשמעויות עבור הבחירות של עצמם.

עמיתיי ואני ערכנו מניפולציה על רמת המורכבות בכל תרחיש, ומצאנו ששני הממדים - חברתי והלא-חברתי - משפיעים על עומק הניתוח האסטרטגי (או רמת התכום) של הנבדקים. חשוב מכך, הצלחנו לאמוד, ברמת הפרט, את סך המשאבים הקוגניטיביים העומדים לרשות כל נבדק, וכן את האופן שבו נבדקים שונים מקצים את המשאבים הקוגניטיביים שלהם בין הממד החברתי ובין הממד הלא-חברתי של המטלה. במסגרת זו, הצלחנו לזהות "טיפוסים" שונים של אנשים: כאלה שמצטיינים בחשיבה חברתית, אך מתקשים ככל שרמת המורכבות של החישוביות האריתמטית עולה; מאידך, ישנם כאלה שפותרים ללא כל קושי בעיות עם אתגר אריתמטי לא-חברתי משמעותי, אך אינם מסוגלים לחשוב (בו בזמן) על המורכבות החברתית. לבסוף, זיהינו גם טיפוסים, שבהתאם לסוג בעיית ההחלטה שניצבת מולם, מצליחים לשחלף את המשאבים הקוגניטיביים שברשותם בין הממדים החברתי והלא-חברתי, אך ככל שרמת המורכבות גדלה, הם מתקשים לעשות כן (בשני הממדים).

כדי לחזק את הממצאים ערכנו סדרה נוספת של ניסויים: בניסוי שני, הראינו באמצעות מניפולציה על משך הניסוי, כי נבדקים יכולים לווסת את החלק היחסי (מתוך סך המשאבים הקוגניטיביים שעומדים לרשותם) שמוקדש לחשיבה אסטרטגית. ניסוי נוסף הראה כי תמריצים כספיים פועלים באופן דומה. עם זאת, הממצא המעניין ביותר משני הניסויים הנוספים הללו הראה כי ה"טיפוסים" השונים אותם זיהינו נותרים יציבים חרף המניפולציות הניסוייות. הווה אומר, היכולת של אנשים להתמודד עם בעיות החלטה אסטרטגית ברמת מורכבות משתנה באמצעות חלוקה של המשאבים הקוגניטיביים בין כל אחד

מהממדים החברתי והלא-חברתי הינה תכונה קבועה, מאפיינ ייחודי של כל פרט ופרט.

### **(6) הכללה של הממצאים לסוגים שונים של משחקים**

במסגרת פרויקט נוסף שעדיין נמצא בעבודה, עמיתי ואני החלטנו לנתח מחדש ממצאים קלאסיים ממאמר מפורסם של Miguel Costa-Gomes ו-Vincent Crawford (2006). מטרתנו הייתה להראות כי ניתן להכליל את התוצאות שמצאנו לסביבות אסטרטגיות נוספות. המאמר המקורי של Costa-Gomes ו-Crawford עסק בזיהוי רמת התחכום של נבדקים בסדרת משחקים מסוג "משחקי ניחושים", המוכרים יותר בשם "תחרות היופי", על שם רעיון שהעלה John Maynard Keynes עוד בשנות ה-30 (Keynes, 1936). במשחקים אלה השחקנים נדרשים לבחור מספר בתוך טווח מסוים של מספרים, כך שהמנצח הוא השחקן שהניחוש שלו הוא הקרוב ביותר לניחוש של יריביו כפול קבוע (מכפיל) כלשהו.

ניתן לחשוב על תחכום אסטרטגי במשחקים מסוג זה באופן הבא: שחקנים נאיביים יבחרו באקראי, כך שבממוצע בחירותיהם מתכנסות לאמצע הטווח. שחקנים מעט מתוחכמים יותר יבינו זאת, ולכן ינקבו במספר השווה לאמצע הטווח כפול המכפיל. שחקנים עוד יותר מתוחכמים ישכילו להבין שיריביהם עשו זאת, ולכן ינקבו במספר שהוא מכפלה נוספת באותו מכפיל, וכך הלאה... בשיווי משקל השחקנים אמורים להתכנס לאחד מגבולות הטווח (כתלות בערך של המכפיל).

Crawford ו-Costa-Gomes תכננו סדרה של שישה עשר משחקים שנבדלו זה מזה בערכי הגבול התחתון והגבול העליון של טווח המספרים, וכן בערכי המכפיל. כתוצאה מכך, הניסוי שלהם מספק מאגר נתונים ייחודי שבו נבדקים השתתפו במספר חזרות בלתי תלויות של משחק הניחושים תחת תנאי ניסוי שונים, דבר המאפשר לבחון שינויים ברמת התחכום האסטרטגי בתוך אותו נבדק. שימו לב כי גם כאן ניתן להצביע על ממדים שונים של רמות מורכבות - חברתית ולא-חברתית - באופן דומה לממדים שזיהינו במשחק הטבעת. זאת, היות שתנאי הניסוי הספציפיים של כל משחק קובעים כמה איטרציות חברתיות יידרשו (מורכבות חברתית) ואת רמת הקושי של החישוב האריתמטי למיקסום התקבולים (מורכבות לא-חברתית).

הנתונים האמפיריים הראו שרמות התחכום של הנבדקים היו תלויות ברמת המורכבות הרב-ממדית של המשחקים שהוצגו להם. יתרה מכך, גם כאן הצלחנו לאמוד, לכל נבדק ונבדק, את כמות המשאבים הקוגניטיביים שהוא מעמיד לצורכי חשיבה אסטרטגית, ואת ה"טיפוס" הקוגניטיבי שלו, כלומר את האופן שבו הוא מחלק את המשאבים בין הממד החברתי והלא-חברתי. התוצאות מניתוח מחודש של הנתונים שאספו Costa-Gomes ו-Crawford מאששות אפוא את המסגרת האנליטית שהצגנו ואת הרעיון שניתן להקביל את המוח לפונקציית ייצור קוגניטיבית.

## **(7) סיכום וכיוונים להמשך**

ממצאים אלה מצביעים לא רק על כך שאנשים אינם מסוגלים לבצע אינספור סבבים של חשיבה חברתית איטרטיבית, כפי שכבר

נטען בידי חוקרים שונים (Camerer, 2011), אלא - וחשוב מכך - על כך שקוגניציה חברתית כפופה לכללים פסיכופיזיקליים הניתנים לניבוי ולמיפוי באמצעות הכלי הפשוט של פונקציית ייצור. ממצאים אלה מצביעים על כך שעקרונות החשיבה החברתית פועלים באופן דומה לתהליכים קוגניטיביים אחרים, דוגמת תפיסה חושית או מוטוריקה.

המיפוי הפרטני שפיתחנו באמצעות פונקציות הייצור מאפשר לסווג אנשים ל"טיפוסים קוגניטיביים" על פי האופן שבו הם מקצים משאבים בין מערכות מוחיות שונות. טיפולוגיה זו פותחת צוהר למחקר עתידי: החל ממיפוי עצבי-מוחי של אופני הקצאת המשאבים, דרך הבנת תהליכי הזדקנות, וכלה במחקר על תסמונות חברתיות כגון אוטיזם ופסיכופתיה. לבסוף, ניתן לחשוב על ממדים נוספים של מורכבויות קוגניטיביות שטרם בדקנו, למשל - מידת הגמישות של הפרט בהגיעו לסביבות חברתיות חדשות, והאופן שבו הוא מתאים את עצמו לסביבות אלה. הבנה של ממד זה, כמו גם ממדים אחרים נוספים, תוכל לתרום רבות לאופן שבו אנו מצליחים לפרש ולנבא התנהגות חברתית בהקשרים שונים בחיי היום-יום.

לסיכום, הסוכן הרציונלי הבלתי-מוגבל שמצוי בליבן של התאוריה הכלכלית ותורת המשחקים איננו, כמובן, תיאור מהימן של התנהגות בת-קיימא. ובכל זאת, הוא מגדיר אידיאל מסוים - עליונות אנליטית של יכולת המחשבה האנושית. באותו אופן ממש, גם כישורי המנטליזציה הם שמבדילים אותנו ממינים אחרים, והם מונחים בבסיסם של הציוויים המוסריים שלנו. הן הרציונליות המתוחכמת והן המנטליזציה תחומות באילוצים פיזיולוגיים שנקבעו לאורך מיליוני שנות אבולוציה. בלתי,

כנראה שלא היינו יכולים ליהנות מפרק מבדר של סיטקום  
טלוויזיוני.

## רשימת מקורות

- Agranov, M., Potamites, E., Schotter, A., & Tergiman, C. (2012). Beliefs and endogenous cognitive levels: An experimental study. *Games and Economic Behavior*, 75(2), 449-463. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2012.02.002>
- Alaoui, L., Janezic, K. A., & Penta, A. (2020). Reasoning about others' reasoning. *Journal of Economic Theory*, 189, 105091. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2020.105091>
- Alaoui, L., & Penta, A. (2016). Endogenous Depth of Reasoning. *The Review of Economic Studies*, 83(4), 1297-1333. <https://doi.org/10.1093/restud/rdv052>
- Alaoui, L., & Penta, A. (2022). Cost-Benefit Analysis in Reasoning. *Journal of Political Economy*, 130(4), 881-925. <https://doi.org/10.1086/718378>
- Arad, A., & Rubinstein, A. (2012a). Multi-dimensional iterative reasoning in action: The case of the Colonel Blotto game. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 84(2), 571-585. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2012.09.004>
- Arad, A., & Rubinstein, A. (2012b). The 11-20 Money Request Game: A Level-  $k$  Reasoning Study. *American Economic Review*, 102(7), 3561-3573. <https://doi.org/10.1257/aer.102.7.3561>
- Aumann, R. J., Hart, S., Young, H. P., & Zamir, S. (Eds.). (1992). *Handbook of game theory with economic applications*. North-Holland ; Distributors for the U.S. and Canada, Elsevier Science Pub. Co.
- Banovetz, J., & Oprea, R. (2023). Complexity and Procedural Choice. *American Economic Journal: Microeconomics*, 15(2), 384-413. <https://doi.org/10.1257/mic.20210032>
- Barnea-Goraly, N., Kwon, H., Menon, V., Eliez, S., Lotspeich, L., & Reiss, A. L. (2004). White matter structure in autism: Preliminary evidence from diffusion tensor imaging. *Biological Psychiatry*, 55(3), 323-326. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2003.10.022>
- Battigalli, P., & Siniscalchi, M. (2002). Strong Belief and Forward Induction Reasoning. *Journal of Economic Theory*, 106(2), 356-391. <https://doi.org/10.1006/jeth.2001.2942>
- Bosch-Domènech, A., Montalvo, J. G., Nagel, R., & Satorra, A. (2002). One, Two, (Three), Infinity, ...: Newspaper and Lab Beauty-

- Contest Experiments. *American Economic Review*, 92(5), 1687-1701. <https://doi.org/10.1257/000282802762024737>
- Brandenburger, A. (2014). *The Language of Game Theory: Putting Epistemics into the Mathematics of Games* (Vol. 5). WORLD SCIENTIFIC. <https://doi.org/10.1142/8844>
- Brandenburger, A. M., & Nalebuff, B. J. (1995). The Right Game: Use Game Theory to Shape Strategy. *Harvard Business Review*, 57-71.
- Brocas, I., & Carrillo, J. D. (2021). Steps of Reasoning in Children and Adolescents. *Journal of Political Economy*, 129(7), 2067-2111. <https://doi.org/10.1086/714118>
- Brocas, I., Carrillo, J. D., Wang, S. W., & Camerer, C. F. (2014). Imperfect Choice or Imperfect Attention? Understanding Strategic Thinking in Private Information Games. *The Review of Economic Studies*, 81(3), 944-970. <https://doi.org/10.1093/restud/rdu001>
- Brown, A. L., Camerer, C. F., & Lovallo, D. (2012). To Review or Not to Review? Limited Strategic Thinking at the Movie Box Office. *American Economic Journal: Microeconomics*, 4(2), 1-26. <https://doi.org/10.1257/mic.4.2.1>
- Cairns, D. (with Husserl, E.). (1977). *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*. Springer Netherlands.
- Call, J., & Tomasello, M. (2008). Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later. *Trends in Cognitive Sciences*, 12(5), 187-192. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2008.02.010>
- Camerer, C. (2011). *Behavioral game theory: Experiments in strategic interaction*. Princeton University Press.
- Camerer, C. F., Ho, T.-H., & Chong, J.-K. (2004). A Cognitive Hierarchy Model of Games. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(3), 861-898. <https://doi.org/10.1162/0033535041502225>
- Castelli, F., Frith, C., Happé, F., & Frith, U. (2002). Autism, Asperger syndrome and brain mechanisms for the attribution of mental states to animated shapes. *Brain*, 125(8), 1839-1849. <https://doi.org/10.1093/brain/awf189>
- Cooper, D. J., Fatas, E., Morales, A. J., & Qi, S. (2024). Consistent Depth of Reasoning in Level-k Models. *American Economic Journal: Microeconomics*, 16(4), 40-76. <https://doi.org/10.1257/mic.20210237>
- Costa-Gomes, M. A., & Crawford, V. P. (2006). Cognition and Behavior in Two-Person Guessing Games: An Experimental Study. *American*

- Economic Review*, 96(5), 1737-1768.  
<https://doi.org/10.1257/aer.96.5.1737>
- Costa-Gomes, M., Crawford, V. P., & Broseta, B. (2001). Cognition and Behavior in Normal-Form Games: An Experimental Study. *Econometrica*, 69(5), 1193-1235. <https://doi.org/10.1111/1468-0262.00239>
- Crawford, V. P., & Iriberry, N. (2007). Fatal Attraction: Salience, Naïveté, and Sophistication in Experimental “Hide-and-Seek” Games. *American Economic Review*, 97(5), 1731-1750. <https://doi.org/10.1257/aer.97.5.1731>
- Descartes, R. (1985). *The Philosophical Writings of Descartes* (J. Cottingham, R. Stoothoff, & D. Murdoch, Trans.; 1st ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805042>
- Ebner, N. C., Horta, M., & El-Shafie, D. (2024). New directions for studying the aging social-cognitive brain. *Current Opinion in Psychology*, 56, 101768. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101768>
- Enke, B., & Graeber, T. (2023). Cognitive Uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 138(4), 2021-2067. <https://doi.org/10.1093/qje/qjad025>
- Fé, E., Gill, D., & Prowse, V. (2022). Cognitive Skills, Strategic Sophistication, and Life Outcomes. *Journal of Political Economy*, 130(10), 2643-2704. <https://doi.org/10.1086/720460>
- Fort, R., & Quirk, J. (1995). Cross-Subsidization, Incentives, and Outcomes in Professional Team Sports Leagues. *American Economic Association*, 33(3), 1265-1299.
- Frith, C. D., & Frith, U. (2006). The Neural Basis of Mentalizing. *Neuron*, 50(4), 531-534. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2006.05.001>
- Georganas, S., Healy, P. J., & Weber, R. A. (2015). On the persistence of strategic sophistication. *Journal of Economic Theory*, 159, 369-400. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2015.07.012>
- Gill, D., & Prowse, V. (2016). Cognitive Ability, Character Skills, and Learning to Play Equilibrium: A Level-  $k$  Analysis. *Journal of Political Economy*, 124(6), 1619-1676. <https://doi.org/10.1086/688849>
- Gill, D., & Prowse, V. (2023). Strategic Complexity and the Value of Thinking. *The Economic Journal*, 133(650), 761-786. <https://doi.org/10.1093/ej/ueac070>

- Goeree, J. K., & Holt, C. A. (2001). Ten Little Treasures of Game Theory and Ten Intuitive Contradictions. *American Economic Review*, *91*(5), 1402–1422. <https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1402>
- Goldfarb, A., & Xiao, M. (2011). Who Thinks about the Competition? Managerial Ability and Strategic Entry in US Local Telephone Markets. *American Economic Review*, *101*(7), 3130–3161. <https://doi.org/10.1257/aer.101.7.3130>
- Hill, C. A., Suzuki, S., Polania, R., Moisa, M., O'Doherty, J. P., & Ruff, C. C. (2017). A causal account of the brain network computations underlying strategic social behavior. *Nature Neuroscience*, *20*(8), 1142–1149. <https://doi.org/10.1038/nn.4602>
- Husserl, E. (2012). *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*. Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-9997-8>
- Junge, A. (Writer), Lembeck, M. (Director). (1999, February 11). The One Where Everybody Finds Out (S05E14) [Broadcast]. In *Friends*.
- Kana, R. K., Libero, L. E., Hu, C. P., Deshpande, H. D., & Colburn, J. S. (2014). Functional Brain Networks and White Matter Underlying Theory-of-Mind in Autism. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, *9*(1), 98–105. <https://doi.org/10.1093/scan/nss106>
- Kemp, J., Després, O., Sellal, F., & Dufour, A. (2012). Theory of Mind in normal ageing and neurodegenerative pathologies. *Ageing Research Reviews*, *11*(2), 199–219. <https://doi.org/10.1016/j.arr.2011.12.001>
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Springer. <http://link.springer.com/10.1007/978-3-319-70344-2>
- Kliemann, D., & Adolphs, R. (2018). The social neuroscience of mentalizing: Challenges and recommendations. *Current Opinion in Psychology*, *24*, 1–6. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2018.02.015>
- Kneeland, T. (2015). Identifying Higher-Order Rationality. *Econometrica*, *83*(5), 2065–2079. <https://doi.org/10.3982/ECTA11983>
- Kurtz-David, V., Brandenburger, A., & Glimcher, P. (2024). *The Limits of Social Cognition: Production Functions and Reasoning in Strategic Interactions*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/sfhdk>
- Luyten, P., & Fonagy, P. (2015). The neurobiology of mentalizing. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, *6*(4), 366–379. <https://doi.org/10.1037/per0000117>

- Mar, R. A. (2011). The Neural Bases of Social Cognition and Story Comprehension. *Annual Review of Psychology*, *62*(1), 103-134. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120709-145406>
- Merleau-Ponty, M. (2013). *Phenomenology of perception*. Routledge.
- Meyer, M. L., & Collier, E. (2020). Theory of minds: Managing mental state inferences in working memory is associated with the dorsomedial subsystem of the default network and social integration. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, *15*(1), 63-73. <https://doi.org/10.1093/scan/nsaa022>
- Meyer, M. L., Spunt, R. P., Berkman, E. T., Taylor, S. E., & Lieberman, M. D. (2012). Evidence for social working memory from a parametric functional MRI study. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *109*(6), 1883-1888. <https://doi.org/10.1073/pnas.1121077109>
- Mill, J. S. (1884). *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy: And of the Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings*. H. Holt. <https://books.google.co.il/books?id=isU8AAAAAYAAJ>
- Moran, J. M., Jolly, E., & Mitchell, J. P. (2012). Social-Cognitive Deficits in Normal Aging. *The Journal of Neuroscience*, *32*(16), 5553-5561. <https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.5511-11.2012>
- Nagel, R. (1995). Unraveling in Guessing Games: An Experimental Study. *American Economic Association*, *85*(5), 1313-1326.
- Nash, J. F. (1950). Equilibrium points in  $n$ -person games. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *36*(1), 48-49. <https://doi.org/10.1073/pnas.36.1.48>
- Oprea, R. (2020). What Makes a Rule Complex? *American Economic Review*, *110*(12), 3913-3951. <https://doi.org/10.1257/aer.20191717>
- Oprea, R. (2024). Decisions under Risk Are Decisions under Complexity. *American Economic Review*, *114*(12), 3789-3811. <https://doi.org/10.1257/aer.20221227>
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, *1*(4), 515-526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- Rosenthal, I. A., Hutcherson, C. A., Adolphs, R., & Stanley, D. A. (2019). Deconstructing Theory-of-Mind Impairment in High-Functioning Adults with Autism. *Current Biology*, *29*(3), 513-519.e6. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2018.12.039>

- Russell, B. (1997). *The problems of philosophy*. Oxford University Press.
- Sanfey, A. G. (2007). Social Decision-Making: Insights from Game Theory and Neuroscience. *Science*, *318*(5850), 598-602. <https://doi.org/10.1126/science.1142996>
- Scheler, M. (2017). *The Nature of Sympathy* (1st ed.). Routledge.
- Shubik, M. (1968). On the study of disarmament and escalation. *Journal of Conflict Resolution*, *12*(1), 83-101. <https://doi.org/10.1177/002200276801200107>
- Smith, J. M. (1986). Evolutionary game theory. *Physica D: Nonlinear Phenomena*, *22*(1-3), 43-49. [https://doi.org/10.1016/0167-2789\(86\)90232-0](https://doi.org/10.1016/0167-2789(86)90232-0)
- Snidal, D. (1985). The Game Theory of International Politics. *World Politics*, *38*(1), 25-57. <https://doi.org/10.2307/2010350>
- Stahl, D. O., & Wilson, P. W. (1995). On Players' Models of Other Players: Theory and Experimental Evidence. *Games and Economic Behavior*, *10*(1), 218-254. <https://doi.org/10.1006/game.1995.1031>
- Tullis, T. (2014, December 5). How Game Theory Helped Improve New York City's High School Application Process. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2014/12/07/nyregion/how-game-theory-helped-improve-new-york-city-high-school-application-process.html>
- Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (2007). *Theory of Games and Economic Behavior (60th Anniversary Commemorative Edition)*: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400829460>
- Yoshida, W., Dziobek, I., Kliemann, D., Heekeren, H. R., Friston, K. J., & Dolan, R. J. (2010). Cooperation and Heterogeneity of the Autistic Mind. *Journal of Neuroscience*, *30*(26), 8815-8818. <https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.0400-10.2010>
- Young, L., Camprodon, J. A., Hauser, M., Pascual-Leone, A., & Saxe, R. (2010). Disruption of the right temporoparietal junction with transcranial magnetic stimulation reduces the role of beliefs in moral judgments. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *107*(15), 6753-6758. <https://doi.org/10.1073/pnas.0914826107>
- Zhu, J.-Q., Peterson, J. C., Enke, B., & Griffiths, T. L. (2025). Capturing the complexity of human strategic decision-making with machine learning. *Nature Human Behaviour*, *9*(10), 2114-2120. <https://doi.org/10.1038/s41562-025-02230-5>

כתב העת **איתותים** הינו כתב העת הסטודנטיאלי הישראלי הראשון לפילוסופיה, לכלכלה ולמדע המדינה (פכ"מ). **איתותים** מבקש לייצר במה לכתיבה רעיונית צעירה ופורצת דרך בתחומים אלו תוך עידוד שיח מבוסס ומעמיק בקרב קהילת התכנית. בגיליון הזה, מופיעים מאמרים של סטודנטים וסטודנטיות בתכנית פכ"מ ובדיסציפלינות השונות, בהווה ובעבר. מאמרים אלו נכתבו תוך שימוש בכלים האינטרדיסציפלינרים הייחודיים שנרכשו במסגרת הלימודים האקדמיים, ומתייחסים למגוון רחב של נושאים עכשוויים.

תכנית פכ"מ שואפת להצמיח מנהיגות ציבורית מצטיינת ומחקר אינטלקטואלי בין-תחומי. התכנית מציעה זווית ראייה ייחודית, המדגישה את הקשר המושגי והענייני בין פילוסופיה, כלכלה ופוליטיקה, במטרה לטפח חשיבה אנליטית וביקורתית בקרב תלמידיה.

גיליון זה רואה אור בתמיכתם הנדיבה של חוג פכ"מ באוניברסיטה העברית, יחד עם מרכז ש"ה ברגמן לעיון פילוסופי.

עיצוב ואיור: מיתר לובוצקי-אביאור

[www.itutim.com](http://www.itutim.com)



איתותים - כתב עת סטודנטיאלי לפכ"מ



Itutim PPE Journal



[itutim.ppe](https://www.instagram.com/itutim.ppe)



העגבים פז העודד מאז 1925  
האוניברסיטה העברית בירושלים

